

Treći val feminizma u Hrvatskoj

Ivančan, Mateja

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:504236>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-15**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZFSKI FAKULTET U ZAGREBU
ODSJEK ZA POVIJEST

Mateja Ivančan
TREĆI VAL FEMINIZMA U HRVASKOJ
Diplomski rad

Zagreb, prosinac 2024.

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za povijest

Mateja Ivančan
Treći val feminizma u Hrvatskoj
The Third-Wave Feminism in Croatia
Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Ida Ograjšek Gorenjak

Zagreb, prosinac 2024.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Feminizam i valovi feminizma.....	3
2.1. Feminizam u Hrvatskoj	17
3. a) Prva faza trećeg vala - feminizam u ratu.....	24
3. b) Druga faza trećeg vala - feminizam u miru	32
4. Feminizam i mediji.....	38
a) Feministički časopisi	38
b) Digitalni mediji.....	49
5. Umjetnost i feministički performansi.....	56
6. Zaključak	62
7. Sažetak.....	64
8. Summary.....	65
9. Bibliografija.....	66
9.1. Izvori.....	66
9.2 Literatura	67

1. Uvod

“Zamislite život u svijetu u kojem nema dominacije, u kojemu žensko i muško nije slično ili uvijek jednako, ali u kojemu je vizija zajedništva filozofija što oblikuje naše odnose. Zamislite život u svijetu u kojemu sve/i možemo biti ono što jesmo, svijet mira i mogućnosti.”¹

Ovaj diplomski rad započela sam citatom feminističke teoretičarke Bell Hooks koji poziva na djelovanje da aktivno radimo na stvaranju svijeta u kojem se svi mogu osjećati sigurno i slobodno. Citat sažima temeljne ideje i težnje feminističkog pokreta. Ideja svijeta mira i mogućnosti motivira me, a pisanje rada koji se bavi feminizmom moji je mali doprinos gradnji mostova razumijevanja između različitih identiteta i iskustva te borbi za bolji svijet i rodnu ravnopravnost.

Rad se bavi feminističkim aktivizmom u Hrvatskoj od 1990. do 2010. godine odnosno trećim valom feminizma. Cilj rada je odrediti karakteristike djelovanja trećeg vala feminizma u Hrvatskoj (glavna obilježja, pitanja, problemi i specifičnosti), analizirati kako je rat u Hrvatskoj tijekom 90-ih godina 20. stoljeća obilježio feminističko djelovanje. Ključna pitanja rada su kakav je tijek trećeg vala feminizma u Hrvatskoj? Na koji način su Domovinski rat i tranzicija utjecali na feminizam u Hrvatskoj?

Sama tema feminizma u Hrvatskoj tijekom trećeg vala nešto je manje obrađena i istražena u usporedbi s istraživanjima trećeg vala zapadnih zemalja, unatoč tome u radu je korišten bogat izvor literature. Ana Miškovska Kajevska u knjizi *Feminist Activism at War Belgrad and Zagreb Feminists in the 1990s* istražuje beogradsku i zagrebačku feminističku scenu tijekom 1990-ih godina kada izbija rat. Analizira kako su feministkinje i feminističke organizacije ova dva grada reagirale na društvene, ratne i političke izazove pred kojima su se našli te kako su redefinirale svoj aktivizam. Knjiga urednice Sabine P. Ramet *Gender politics in the Western Balkans: women and society in Yugoslavia and Yugoslavia successor states* piše o položaju žena i društvenim promjenama u zemljama bivše Jugoslavije, ističe porast nacionalizma i tradicijski vrijednosti 1990-ih godina. Ida Ograjšek Gorenjak u članku *Ženska povijest na valovima feminizma* analizira isprepletenost feminizma i ženske povijesti te donosi jasan prikaz faza feminizma u svijetu i

¹ Bell Hooks, *Feminizam je za sve: strastvena politika* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2004), 11.

Hrvatskoj. Marjeta Šinko piše u članku *Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj* o razvoj feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj, o izvorima financiranja, postignućima i izazovima feminističkog aktivizma. članak Vesne Janković o razvoju cyberfeminizma u Hrvatskoj *Cyberfeminizam između teorije i pokreta. Osvrt na Hrvatsku* bavi se odnosom tehnologije i feminizma. Autorica proučava kako su hrvatske feministkinje prihvatile novu tehnologiju i kako su je prilagodile hrvatskom kontekstu.

U pisanju diplomskog rada korišteno je i nekoliko izvora. Izdvojila bih feminističke časopise *Kruh i ruže* i *Treća* koji su korišteni za analizu tema koje su obrađivali, o čemu se pisalo, koje su se strategije koristili, kome su namijenjeni. Uspoređivale su se njihove sličnosti i razlike. Zatim novine *Večernji list* i *Globus* iz kojih se saznaje na koji način su mediji izvještavali o hrvatskim feministkinjama i kakva se slika stvara o njima. Novine *Zarez* korištene su kao izvor informacija o pokušajima dolaska ženskih studija na sveučilišta da postanu dio formalnog akademskog obrazovanja. Također su korišteni kao izvori web portali *VoxFeminae.net* i *Libela.org*. A za proučavanje feminističkog djelovanja nakon rata i djelovanje *Centra za ženske studije* važna je studija *Institucionalizacija Ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje*.

Rad je podijeljen na nekoliko poglavlja. U poglavlju *Feminizam i valovi feminizma* općenito se predstavljaju pojmovi feminizam i faze feminizma te zašto se te faze nazivaju valovima. Potom se u potpoglavlju *Feminizam u Hrvatskoj* daje kratki pregled valova feminizma u Hrvatskoj. Treći val feminizma u Hrvatskoj može se podijeliti na dvije faze. Pa tako poglavlje *Prva faza trećeg vala - feminizam u ratu* donosi pregled feminističkog djelovanja za vrijeme rata kada dolazi do jačanja tradicijskih vrijednosti i nacionalizma, a feministkinje su unatoč brojnim izazovima intenzivno bile angažirane. U poglavlju *Druga faza trećeg vala - feminizam u miru* prikazano je kako je kraj rata oblikovao feminističku scenu i njihove aktivnosti. Fokus se prebacuje na feminističko obrazovanje. U poglavlju *Feminizam i mediji* analizira se koji su se sve mediji nastojali koristiti tijekom trećeg vala u Hrvatskoj za širenje feminističkih ideja. Tako su predstavljeni feministički časopisi *Kruh i ruže* i *Treća* te njihove strategije rada i teme. Predstavljeni su najpoznatiji hrvatski, feministički web portali *VoxFeminae.net* i *Libela.org*. U poglavlju *Umjetnost i feministički performansi* predstavlja se feministička, umjetnička scena i njeno djelovanje u Hrvatskoj tijekom trećeg vala feminizma.

2. Feminizam i valovi feminizma

Feminizam se može objasniti kao društveni pokret za ravnopravnost žena i muškaraca.² Adriana Zaharijević navodi da feminizam obuhvaća širok spektar, ne obuhvaća samo teoriju ili samo praksu, njegova interdisciplinarnost otežava da ga se jednoznačno tumači. On se je kroz svoje faze mijenjao. Došlo je do evolucije ideja, svjetonazora i ciljeva. Također na njega utječu i okolnosti poput kulture, rase, seksualnosti itd.³

Daria Jadreškić tvrdi da se na feminizam može gledati kao na aktivizam, teoriju, politički program te se on bavi različitim sferama uključujući svakodnevni život, umjetnost, znanost itd. Tu spada feministička kritika prema određenoj sferi, npr. književnosti, zatim gledanje koliki je postotak žena uključen u određenu oblast, koliki je ženski doprinos. Feministička teorija razlikuje spol i rod. Spol se odnosi na biološke karakteristike po kojima se muškarci i žene razlikuju (hormoni, reproduktivni organi), a rod se odnosi na društveno-kulturne konstrukte te se određene osobine, uloge, identiteti pripisuju osobama ovisno o spolu.⁴

Bell Hooks, jedna od najznačajnijih američkih feminističkih teoretičarki i aktivistkinja daje kratku i jasnu definiciju feminizma kao pokreta za okončavanje seksizma, seksističkog izrabljivanja i tlačenja. Dotiče se stereotipa vezanih uz feminizam. Ukazuje na to kako pokret nije anti-muški već je problem u seksističkom izražavanju i razmišljanju te navodi kako seksisti mogu biti žene i muškarci. Hooks piše o zabludama koje imaju neupućene osobe o feministima. Neki individualci imaju sliku feministica kao skupinu ljutih žena koje mrze muškarce te nemaju ideju o čemu je riječ u tom pokretu što ponekad izaziva probleme i nerazumijevanje. Često se za feministice misli da su sve radikalne, ekstremnih uvjerenje te žele rušiti trenutni društveni poredak. Automatski se pretpostavlja da su sve muškobanjaste, glasne i ružne. Također još jedna predrasuda o feministicama je da se protive braku i majčinstvu. Zbog svih tih stereotipa feministice su nerijetko

²Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* S. v. feminizam. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19203> (posjet 15. 10. 2024).

³Adriana Zaharijević, "Kratka istorija sporova: što je feminizam?" u *Kategorički feminizam: Nužnost feminističke teorije i prakse*, ur. Ankica Čakardić i sur., (Zagreb: Centar za ženske studije, 2007), 111.

⁴Daria Jadreškić, "Evolucijska psihologija i feminizam", *Čemu IX*, 18/19 (2010): 21. <https://hrcak.srce.hr/file/92318> (posjet 15. 10. 2024.)

meta uznemiravanja i nasilja, nastoji ih se ušutkati, a njihov aktivizam i kritike ne shvaćaju se dovoljno ozbiljno.⁵

Feministom ili feministicom može se smatrati svaki pojedinac koji propituje tradicionalne spolne, klasne, etničke, rasne koncepcije. Iako je moguće da feministi/ce imaju različito objašnjenje što je feminizam za njih, svima je zajedničko gledište da bi žene i muškarci trebali biti ravnopravni u društvu. Feministi i feministice pokušavaju prokazati uzroke nejednakosti i potaknuti svojim aktivizmom promjene u društvu. Vrcelj i Mušanović pišu o tri stadija koji prolaze pojedinci bilo da su muškarci ili žene prilikom postajanja feministi/ce. Stadiji se još nazivaju i 3A stadija po početnom slovu a u engleskom izvorniku. Prvi stadij je svjesnost (awareness). Individua uviđa podčinjenost žena i ne može ju ignorirati. Drugi stadij je ljutnja (anger). Kao ishod novih pogleda muškarci i žene postaju ljuti te razočarani kada se osvijeste da određeni pripadnici društva su u neravnopravnom položaju. Treći stadij je djelovanje (action). Osobe postaju voljne aktivno djelovati protiv podčinjenosti, nepravde i predrasuda s ciljem da se stvore novi modeli jednakosti.⁶

Povijest feminizma se često, ali ne i nužno dijeli na četiri faze koje se još nazivaju valovi feminizma. Svaki val ima svoje posebnosti. Određuje ga specifično kulturno razdoblje, njegovi karakteristični svjetonazori i ciljevi. Osoba koja je uvela koncept podijele feminizma na valove bila je Martha Weinman Lear koja je u svojem članku *The Second Feminist Wave: What Do These Women Want?* Iz 1968. godine navela postojanje prvog i drugog vala. Metafora „val“ označava dinamične promjene unutar pokreta koje su dolazile i odlazile poput valova.⁷ Podjela na valove je široko prihvaćena i taj se termin najčešće koristi u literaturi. Korištenje termina „val“ olakšava shvaćanje i kronološko razumijevanje kako se feminizam kao pokret razvijao, no upotreba tog pojma ima i svoje probleme. Feminističke kritike ukazuju da upotreba termina „valovi“ implicira da je prijelaz iz jedne faze u drugu bio linearan i da se može jasno razgraničiti. U stvarnosti različite feminističke aktivnosti i strategije su se odvijale paralelno i međusobno su koegzistirale. Postavlja se pitanje što s onim feminističkim djelovanjima koja se ne mogu svrstati u ni jednu fazu. Podjela na valove može implicirati da je svaka faza bila odvojena sama za sebe, dok u stvarnosti nova faza

⁵ Hooks, *Feminizam je za sve: strastvena politika*, 8-9.

⁶ Sofija Vrcelj i Marko Mušanović, „*Kome još (ne)treba feministička pedagogija?*“ (Rijeka: Hrvatsko futurološko društvo, 2011) 13-14.

⁷ Haradhan Kumar Mohajan, „Four Waves of Feminism: A Blessing for Global Humanity“, *Studies in Social Science & Humanities*, vol.1, br. 2 (2022): 3. <https://www.paradigmpress.org/SSSH/article/view/179/143> (posjet 15. 10. 2024).

je bila nastavak i nadogradnja na prethodnu. Naglasak je na zahtjevima, postignućima te predstavnicama valova koje su prikazane kao heroine čime se šaroliko i dinamično djelovanje feministkinja stavlja u drugi plan.⁸ Nadalje, ovakva podjela bazira se na povijest feminizma u zapadnoj Europi i SAD-u čime se zanemaruje ženski doprinos iz drugih dijelova svijeta. Unatoč tome podjela na valove i dalje se najčešće koristi jer daje jasan kronološki pregled povijesti feminizma i ključnih trenutaka, lakše se razumijevaju ciljevi i prioriteti za svako razdoblje, ističu se postignuća, pa je samim time vidljiviji i napredak, ali i unutrašnje podijele unutar feminizma.⁹

Prvi val feminizma obuhvaća period 19. stoljeća pa sve do prvih desetljeća 20. stoljeća te je posljedica promjena u društvu vezanih uz urbanizaciju i industrijalizaciju. Prvi val traje nešto duže nego ostali.¹⁰ Ovaj period obilježen je razvojem znanosti, tehnologije, jačanjem imperijalizma, nastankom nacija, ali i prvim organiziranim djelovanjem žena. Ženski aktivizam se isprva javlja u obliku sufražetskog pokret u Velikoj Britaniji te Sjedinjenim Američkim Državama. Kasnije se proširuje i u druge države. Naziv dolazi od engleske riječi *suffrage* što znači pravo glasa. Prvi val je bio fokusiran na sudjelovanje žena u javnom životu, odnosno da dobe politička i pravna prava. U ovom razdoblju žene su se borile za pravo glasa, pravo nasljeđivanja imovine, pravo zaposlenja i pravo obrazovanja. Najvažniji cilj bio je ravnopravnost po pitanju glasanja jer su smatrale da će njegovim stjecanjem kasnije doći i do drugih prava. Također je za ovaj val karakteristično da je bio povezan i s drugim društvenim pokretima kao što je pokret za abolicionizam odnosno pokret za ukidanje ropstva.¹¹

Ključne figure u borbi za ženska prava bile su sufražetkinje, u SAD-u su to Susan B. Anthony, Elizabeth Cady Stanton, Lucretia Mott, a u Velikoj Britaniji Emmeline Pankhurst, njene kćeri Sylvia, Adela i Christabel Pankhurst te Millicent Fawcett. Sufražetkinje su se koristile taktikama kao što su demonstracije, peticije, javni govori, štrajkovi glađu, u ekstremnim slučajevima

⁸ Ida Ograjšek Gorenjak, "Ženska povijest na valovima feminizma", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 54. br. 1 (2022): 166. <https://hrcak.srce.hr/file/429275> (posjet 15. 10. 2024)

⁹ Kathleen A., Laughlin, Julie Gallagher, Dorothy Sue Cobble, Eileen Boris, Premilla Nadasen, Stephanie Gilmore, and Leandra Zarnow. "Is It Time to Jump Ship? Historians Rethink the Waves Metaphor." *Feminist Formations* vol. 22, br. 1 (2010): 80-85. <http://www.jstor.org/stable/40835345> (posjet 15. 10. 2024).

¹⁰ Ograjšek Gorenjak, "Ženska povijest na valovima feminizma", 167.

¹¹ Zaharijević, "Kratka istorija sporova – što je feminizam?", 111 - 113.

uglavnom u Velikoj Britaniji koristile su i agresivnije metode, pa su tako razbijale prozore, izloge trgovina, vezale se za pruge, postavljale manje bombe itd.¹²

Od ključnih događaja treba izdvojiti organiziranje prve konvencije koja govori o pravima žena, održane u Seneca Fallsu u srpnju 1848. godine. Unutar konvencije nastala je *Deklaracija osjećaja* koja je zahtijevala da se ženama osigura pravo glasa, da im se daju veća prava u obrazovanju i zapošljavanju, konvencija se smatra začetkom feminističkog pokreta u SAD-u. Potom je 1869. godine utemeljena organizacija *National Woman Suffrage Association* koja se zalagala za usvajanje amandmana na razini Ustava SAD-a koji bi omogućio žensko pravo glasa. U Velikoj Britaniji 1903. godine osnovana je organizacija *Women's Social and Political Union* čije je militantno djelovanje ubrzalo donošenje zakona o pravu glasa.¹³

Glavni protivnici prvog vala feminizma bili su konzervativci, tradicionalisti, političari i drugi muškarci koji su se nalazili na poziciji moći, a i sama kraljica Viktorija protivila se promjenama. Sufražetkinje su se našle na meti kritika te su ih prozivali zbog izlaženja iz ustaljenih normi prihvatljivog ženskog ponašanja. Iznosili su tvrdnje da one žene koje žele imati pravo glasa su zapravo neuspješne u ulozi supruge i majke, da su neprirodne i ne pokazuju interes za obitelj.¹⁴

Većina feministica prvog vala bile su bijele žene iz viših slojeva koje su s predrasudama gledale prema ženama drugih klasa i rasa te nisu bile previše fokusirane na njihove probleme, iz tog razloga se ovaj val često našao na udaru kritika. Također sva borba bila je usmjerena na pravna prava dok su problemi u društvu poput nasilja u obitelji i radnih uvjeta bili ignorirani.¹⁵

Prvi val ipak je polučio određenim uspjehom. Službeno su 1920. godine na cijelom teritoriju SAD-a žene dobile opće biračko pravo glasa ratificiranjem 19. amandmana koji je postao dio Ustava.¹⁶ U Velikoj Britaniji žene od 30 godina i na dalje dobile su pravo glasa 1918. godine, a od 1928. godine dobna granica se spušta na 21 godinu. Sufražetkinje su se izborile za svoja politička prava.

¹² Dragana Obrenić, "Pravo glasa žena" u *Netko je rekao feminizam?: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, ur. Adriana Zaharijević (Beograd: Heinrich Boll Stiftung, 2008), 54-56.

¹³ Isto 58 – 60.

¹⁴ Sophia A. van Wingerden, *The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866-1928*, (London: Palgrave Macmillan, 1999), 85 - 92., 114 – 118., 183.

¹⁵ Zaharijević, "Kratka istorija sporova – što je feminizam?", 116.

¹⁶ Obrenić, "Pravo glasa žena", 61.

Također žene su polako počele stjecati prava na obrazovanje, a došlo je i do zakonodavnih promjena po pitanju imovinskog vlasništva.¹⁷

Na prvu je izgledalo da su postignute temeljne promjene u društvu, no ipak se otvaraju nova pitanja kojima će se baviti drugi val.¹⁸

Drugi val feminizma nastao je u Sjedinjenim Američkim Državama kao reakcija na poslijeratno razdoblje u kojem je došlo do ekonomskog porasta, *baby booma* i vraćanja tradicijskim vrijednostima gdje se na ženu gledalo kao kućanicu koja ne bi trebala ganjati karijeru već brinuti o djeci i suprugu.¹⁹ Ovaj val se okvirno smješta u 60-te, 70-te i 80-te godine 20. stoljeća.²⁰ Karakterizira ga utemeljivanje raznih civilnih i državnih organizacija koje su se bavile rodnom neravnopravnošću poput *Equal Employment Opportunity Commission* i *National Organization for Women*, na njega su utjecale borbe za opća ljudska prava, protesti protiv rata u Vijetnamu, studentski pokreti šezdesetih godina i seksualno oslobođenje. Dok su se aktivistice u prvom valu borile za pravo glasa, u drugom se bore protiv seksizma, seksualnog uznemiravanja, nasilja nad ženama, za pravo na kontracepciju i abortus, sve s ciljem da žene imaju kontrolu nad svojim tijelom. Također zahtijevaju jednake plaće u odnosu na muškarce, mogućnost obrazovanja i napredovanja, porodiljni dopust, osnivanje vrtića itd.²¹ Feministkinje ove generacije protive se natjecanjima ženske ljepote, nošenju štikli, dekoltea, grudnjaka jer ne žele da se na žene više gleda samo kao na seksualne objekte. Također razdvajanje spola na biološku kategoriju i roda na društveni konstrukt postaje jedna od glavnih tema drugog vala.²²

Tijekom drugog vala dolazi do razvoja nekoliko feminističkih teorija koje su imale različite perspektive u borbi za ravnopravnost. Glavne teorije bile su liberalni, radikalni, socijalistički, esencijalistički, afro-američki ili crni, postkolonijalni te lezbijski feminizam. Liberalni feminizam vuče korijene iz liberalizma 18. stoljeća. On smatra da se pravnim putem i socijalnim reformama može postići jednakost muškaraca i žena. Liberalni feministi zalažu se za jednakost i isti tretman pred zakonom, svaka ženska osoba bi trebala moći odlučivati o svojem tijelu pa se tako zalažu za

¹⁷ Isto 58.

¹⁸ Mirjana Adamović, *Žene i društvena moć* (Zagreb: Plejada, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2011) 46 - 47.

¹⁹ Zaharijević, "Kratka historija sporova: što je feminizam?", 118.

²⁰ Mohajan, "Four Waves of Feminism: A Blessing for Global Humanity", 11.

²¹ Ograjšek Gorenjak, "Ženska povijest na valovima feminizma", 174.

²² Adamović, *Žene i društvena moć*, 47.

pravo na abortus, ali i legalizaciju prostitucije jer podržavaju žensko pravo da si sama izabere zanimanje. Protive se svakoj diskriminaciji, pa i onoj koja ide u korist žena. Smatraju da je potrebno eliminirati sve rodne stereotipe što bi poboljšalo društveni položaj žena.²³ Iz marksističkog feminizma proizlaze radikalni i socijalistički. Radikalni feminizam se pojavio 60-ih godina 20. stoljeća. Pobornici ove teorije smatraju da ženska neravnopravnost ne proizlazi iz klase ili pravnog sustava već iz obiteljskih odnosa te žele pokazati da su muškarci odgovorni za postojanje patrijarhalnog sustava jer su oni jedini koji imaju korist od njega. Glavna premisa im je da patrijarhalni sustav opstaje zbog kontrole i eksploatacije ženskog tijela i reproduktivnih mogućnosti. Radikalni feminizam zaslužan je za ideju rodnih studija.²⁴ Socijalistički feminizam govori o ulozi kapitalizma na podčinjavanje žena, na poimanje patrijarhata te rodnih uloga. Pobornici ove teorije smatraju da je potrebno ukidanje ekonomskih i društvenih izvora dominacije ugnjetavanja žena, čime bi došlo do njihovog oslobođenja. Ako dođe do ukidanja klasnih prepreka doći će i do ukidanja rodnih.²⁵ Esencijalistički feminizam inspiriran je Simone de Beauvoir i njenim djelom *Drugi spol* gdje autorica izlaže kako je u patrijarhalnom svijetu žena tretirana kao „Drugi“, a te različitosti između žena i muškaraca egzistiraju i dalje zbog društvenih koncepcija, ali i ženskog pristanka na „Drugotnost“.²⁶ Afro-Američki ili crni feminizam nastao je u Americi za vrijeme drugog vala kao posljedica neslaganja u kojem smjeru djeluju pokreti kao što su Pokret za građanska prava te Pokret za oslobođenje žena. Afro-Amerikanke se nisu slagale s tezom da postoji jedinstveno žensko iskustvo što su tvrdile radikalne feministice što je dovelo do podjela unutar feminističkog pokreta.²⁷ Postkolonijalni feminizam nastao je 80-ih godina 20. stoljeća. Ova teorija kritizira stav da je samo rodna dominacija korijen svih vrsta ugnjetavanja. Zagovaratelji ove teorije smatraju da je korijen ugnjetavanja domorodaca povezan s rasom, klasom, etnitetom, ali i rodnom te ga je nemoguće samostalno razlučiti. Ova teorija također ukazuje i na razlike između žena na Zapadu i žena u drugim dijelovima svijeta koje imaju drugačije političke, religijske te društvene situacije. Lezbijski feminizam ukazuje na problem seksualnosti i bori se protiv neravnopravnosti

²³ Adriana Zaharijević, „Feminističke teorije, pozicije i teorijski okviri“, *Netko je rekao feminizam?: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, ur. Adriana Zaharijević, (Beograd: Heinrich Boll Stiftung, 2008), 416-417.

²⁴ Isto, 419.

²⁵ Isto, 420.

²⁶ Isto, 418-419.

²⁷ Isto, 421.

na temelju seksualne orijentacije. Smatraju da bi heteroseksualni identitet i lezbijski identitet trebali biti ravnopravni.²⁸

Istaknute feministkinje drugog vala bile su Betty Friedan, Simone de Beauvoir, Gloria Steinem i Kate Millet. Betty Friedan je 1963. godine objavila knjigu *Ženska mistika (The Feminine Mystique)*. Friedan je u svojem djelu kritizirala poslijeratno društvo, potrošačku kulturu i položaj žena u Americi. Ovim djelom pridonijela je pokretanju feminizma drugog vala. Simone de Beauvoir pisala je o pitanju ženskosti i redefiniranju tog pojma u djelu *Drugi spol (Le Deuxième Sexe)*. Novinarka Gloria Steinem zadobila je popularnost javnosti pišući 1963. godine o Playboy Clubu i maltretiranju žena koje tamo rade. Sama je jedno vrijeme kao istraživačka novinarka tamo tajno radila. Osnovala je feministički časopis *Ms. Magazine*.²⁹ Te Kate Millett koja je 1970. godine objavila knjigu *Spolna politika (Sexual Politics)*. Ona je definirala patrijarhat kao političku instituciju, opisala je odnos žene i muškarca političkim, navela je da je to odnos u kojem muškarci kao jedna skupina društva kontroliraju drugu skupinu društva odnosno žene. Tvrdila je da su upravo muškarci kroz spolnu politiku uspjeli nametnuti svoj dominaciju. Bavila se pitanjem spola, roda, politike i moći. Spol je navela kao biološku kategoriju, a rod kao društveni konstrukt koji je determiniran kulturom i tradicijom.³⁰

U borbi za ravnopravnost i ukidanje patrijarhalnog sustava feministkinje su koristile različite strategije. Politički su lobirale, organizirale javne prosvjede, kampanje, podizale su tužbe protiv diskriminacije na radnim mjestima, osnivale su feminističke organizacije, skloništa za žrtve nasilja, izdavačke kuće te se je objavljivala feministička publikacija kojom je pokret širio svoje poruke. Nastojale su biti vidljive i aktivne u medijima.³¹

Nekoliko je važnih događaja koji su dali vjetar u leđa pokretu u SAD-u. Američka uprava za hranu i lijekove 1960. godine odobrila je tabletu za oralnu kontracepciju što je doprinijelo ženskoj seksualnoj slobodi i kontroli rađanja.³² Utemeljena je organizacija *National Organization for Women* 1966. godine. Veliku pažnju privukao je prosvjed protiv natjecanja za Miss Amerike 1968. godine, sudionice su paljenjem grudnjaka protestirale protiv objektivizacije žena. Tijekom 70-ih

²⁸ Isto, 422.

²⁹ Damirka Mihaljević, "Feminizam – što je ostvario?", *Mostariensia*, vol. 20, br. 1-2, (2016): 158 – 159.

³⁰ Isto 159 – 160.

³¹ Ograjšek Gorenjak, "Ženska povijest na valovima feminizma", 173 – 174.

³² R. Christian Johnson, "Feminism, Philanthropy and Science in the Development of The Oral Contraceptive Pill" *Pharmacy in History*, vol. 19, br. 2, (1977): 74. <https://www.jstor.org/stable/41109030> (posjet 15. 10. 2024)

godina donesen je niz zakonskih regulativa kao što je Zakon o jednakosti žena u obrazovanju (1972. i 1974.), Zakon o jednakim kreditnim mogućnostima (1974.), Zakon o diskriminaciji zbog trudnoće (1978.), Zabrana bračnog silovanja (koja nije vrijedila u svim državama sve do 1993.), Zakon o primanju žena u američke vojne akademije (1975.). Donesena je odluka Vrhovnog suda o slučaju Roe v. Wade iz 1973. godine čime je pobačaj postao legalan u cijeloj zemlji.³³

Tijekom 80-ih godina došlo je do promjena. Predsjednikom SAD-a postao je Ronald Reagan, republikanac, protivnik pobačaja i reproduktivnih prava čime je došlo do jačanja konzervatizma i antifeminizma. Žene su morale nastaviti borbu da bi zadržale prava koja su izborila 60-ih i 70-ih.³⁴ Unutar vala nastaju zasebne grupacije i feminističke teorije što je dovelo do unutarnjih podjela unutar pokreta. Za crne žene pitanje rase bilo je bitnije od pitanja spola te je došlo do kritiziranja „bijelog feminizam“ koji nije bio privlačan obojenim ženama u Americi, ali ni ženama iz radničke klase. Unutar pokreta prevladavale su bijele žene srednje klase, pa su se obojene žene i pripadnice radničke klase osjećale neshvaćeno i isključeno. Imale su drugačije potrebe te su njihova osobna iskustva zanemarivana. Crne žene su se svakodnevno suočavale s rasnom diskriminacijom. Suočavale su se istovremeno i s rasizmom i sa seksizmom. Unutar feminističkog pokreta bile su nevidljive jer je fokus bio na bijelim ženama, a također su bile nevidljive i unutar pokreta za građanska prava koji je bio usmjeren na crne muškarce i njihova prava. Crne žene su bile socijalno ugroženije od bijelih žene. Suočavale su se s diskriminacijom na poslu na temelju rase i spola. Obavljale su manje plaćene poslove i radile u nesigurnijim uvjetima rada. Fokus bijelih žena kod reproduktivnih prava bio je na pravu za pobačaj, pravu na kontracepciju i seksualnu slobodu, a u isto vrijeme za crne žene glavni problem bila je prisilna sterilizacija te kontrola rađanja, za njih prava sloboda bilo bi pravo na imanje djece i vlastita kontrola razmnožavanja bez upletanja države i drugih institucija.³⁵

Drugi val imao je niz uspjeha. Vrste nasilja poput silovanja u braku, psihološkog i fizičkog zlostavljanja, vrijeđanja i slično postaju konačno priznati. Feminizam je pitanje nasilja i razvoda

³³ „Feminizam drugog vala (od 1960-ih do 1980-ih)“, *Ja sam mačka – Magazin za žene i muškarce, one prave*, <https://jasammacka.ba/?p=812> (pristup 15. 10. 2024).

³⁴ “The Reagan years: 1980s: Advancement & Backlash for Women's Movement“, *Picture this: California Perspectives on American History*, <https://picturethis.museumca.org/timeline/reagan-years-1980s/womens-rights/info> (posjet 15. 10. 2024.)

³⁵ Patricia Hill Collins, „WHAT’S IN A NAME? Womanism, Black Feminism, and Beyond.“ *The Black Scholar* vol. 26, br. 1 (1996): 9–17. <http://www.jstor.org/stable/41068619> (posjet 15. 10. 2024).

uveo u javni diskurs. Žene su dobile pravo da same donose odluke o kontracepciji i rađanju djece.³⁶ Također dolazi i do osnivanja ženskih studija. Njihovom pojavom napravljen je iskorak na razini akademske zajednice koja se prvi put počinje fokusirati na ženske radove i žensku povijest. Nastali su kao rezultat sve jačeg ženskog aktivizma i političkih zalaganja za novom vrstom obrazovanja koja će propitivati uzroke podređenog položaja žena u društvu. Potiču kritičko razmišljanje o feminističkim temama.³⁷

Treći val feminizma nastavljao je borbu koja je započela tijekom prvog i drugog vala. Nastojao je biti više inkluzivan. Smatra se da je trajao tijekom 1990-ih i ranih 2000-ih. Ovo je period kada postoji niz varijacija pokreta i nije jedinstven. Naglasak je na interseksionalnosti koja ukazuje na to da postoje različiti oblici nejednakosti koji se međusobno djeluju i pojačavaju. Počinje se propitivati odnos drugih kultura, rasa, klasa prema ženama te se smatra da feminizam treba biti više inkluzivan, napraviti mjesta za obojane žene i pripadnice niže klase. Također nastoji se prihvatiti postojeće razlike među ženama. Kritizira se esencijalistički pristup koji se povezuje s bijelim feministicama, pripadnicama srednjeg sloja. Dolazi do napuštanja mišljenja da je biologija temelj ženskog identiteta što sada feminizam približava queer teoriji koja propituje društvene, patrijarhalne norme te promiče vlastito oblikovanje životnih uvjeta i seksualnosti.³⁸ Glavne karakteristike trećeg vala su propitivanje generacijskog jaza, zanimanje za rodno/spolna pitanja, problem nasilja nad ženama, korelacija s medijima, itd. Neki ovaj val nazivaju i postfeminizmom zbog njegove usmjerenosti na rod i ne samo na ženska pitanja već i muška, ali dolazi i do odbacivanja pojma. Pokušalo se je odmaknuti od prijašnjih ideja pokreta koje su često znale gledati na muškarce kao na neprijatelje. U ovom razdoblju mnoge žene koje prihvaćaju načela feminizma sebe ne nazivaju feministicama. Feminizam smatraju iskorištenim, zastarjelim pojmom zbog negativnih konotacija i stereotipa vezanih uz taj pokret te se žele ograditi od toga.³⁹

Svojim djelovanjem treći val obilježile su Rebecca Walker, Bell Hooks, Kimberle Crenshaw, Judith Butler, ženski punk pokret *Riot Grrrl* te feminističke umjetnice *Guerrilla Girls*. Nakon što je Clarence Thomas proglašen sucem Vrhovnog suda SAD-a, unatoč optužbama za seksualno uznemiravanje koje je uputila Afro-Amerikanka Anita Hill, Rebecca Walker objavila je esej 1992.

³⁶ Mihaljević, "Feminizam, što je ostvario?", 162.

³⁷ Sandra Coyner, "Women's Studies." *NWSA Journal* vol. 3, br. 3 (1991): 349–354. <http://www.jstor.org/stable/4316148> (posjet 15. 10. 2024).

³⁸ Vrcelj i Mušanović, *Kome još (ne)treba feministička pedagogija?*, 36.

³⁹ Adamović, *Žene i društvena moć*, 67.

godine „*Becoming The Third Wave*“. U njemu je iskazala svoj bijes i razočaranje prema presudi. Navodi kako je shvatila da drugi val feminizma nije bio dovoljan i da se žene i dalje suočavaju s istim problemima. Istaknula je važnost interseksionalnosti. Sama je u tekstu izjavila „Ja sam treći val“ čime je istaknula važnost nove faze feminizma koji bi se uhvatio u koštac sa suvremenim problemima.⁴⁰ Bell Hooks je objavila knjigu *Feminizam je za sve (Feminism is for everybody)* u kojoj navodi da je feminizam relevantan, koristan za sve, te tvrdi da treba uključivati osim roda i rasu, klasu, seksualnost i druge skupine koje su na meti ugnjetavanja. Kimberle Crenshaw je konstruirala termin interseksionalnost čime je željela pokazati da se društveni identiteti (spol, rasa, klasa) preklapaju. Judith Butler u svojem djelu *Nevolje s rodom (Gender Trouble)* propituje spol i rod. Iznijela je tezu da je i spol društveno uvjetovan te da on nije temelj već samo jedan čimbenik u osmišljavanju roda koji se fluidno kreira. Njena teza dovela je u pitanje temelje feminizma čiji je glavni fokus žena.⁴¹ Ranih 90-ih godina 20. stoljeća javlja se feministička punk supkultura u Olympii, Washingtonu pod nazivom *Riot Grrrl*. Ovaj pokret privlačio je mlade adolescentice. Sve se više osniva punk bendova čiji su svi članovi bile djevojke. Najpoznatiji su *Bikini Kill*, *Bratmobile* i *Heavens to Betsy*. Kroz glazbu i punk rock tematiziralo se silovanje, nasilje, patrijarhat, seksualnost sve s ciljem osnaživanja žena. Za većinu djevojaka *Riot Grrrl* simbolizirao je prihvaćanje i razumijevanje. Bio je to novi početak za žene u industriji glazbe te dolazi do suprotstavljanja rodnim ulogama u punku. Objavljivala su se amaterska glasila, takozvani *zine* gdje su se izbacivale sve ljutnje i frustracije vezano uz žensku scenu, ali i ženski položaj u društvu.⁴²

Feminizam trećeg vala obilježilo je i djelovanje anonimne grupe feminističkih umjetnica koje su se borile protiv rasizma i seksizma u umjetnosti – *Guerrilla Girls*. Njihovo djelovanje započelo je još 1985. kada su prvi put izložile svoje postere po New Yorku. Članice ove grupe bile su anonimne, kada su se pojavljivale u javnosti nosile su na glavama maske gorile. Započele su aktivizmom na ulici, no uskoro su držale govore po školama, fakultetima i raznim panelima.⁴³ Upotrebljavale su imena mrtvih umjetnica kao svoje pseudonime i nastojale kroz humor ukazati na određene informacije. Njihovo najpoznatije djelo je plakat na kojem se nalazi gola žena s maskom gorile na

⁴⁰ Mohajan, “Four Waves of Feminism: A Blessing for Global Humanity,, 13.

⁴¹ Feminism: The Third Wave“, National Women's History Museum, <https://www.womenshistory.org/exhibits/feminism-third-wave> (pristup 15. 10. 2024).

⁴² Jessica Rosenberg i Gitana Garofalo, “Riot Grrrl: Revolutions from Whithin“ *Signs*, vol 23. br. 3., (1998): 809-811. <https://www.jstor.org/stable/pdf/3175311.pdf> (posjet 15. 10. 2024).

⁴³ Josephine Withers, “The Guerrilla Girl“, *Feminist Studies*, vol. 14, br. 2, Summer, (1988): 285-286. <https://www.jstor.org/stable/3180154> (posjet 15. 10. 2024.)

glavi, a pokraj je natpis „Moraju li žene biti gole da bi ušle u Met. Muzej?“. Nešto niže na plakatu se nalazi informacija da samo tri posto umjetnika u sekciji za suvremenu umjetnost čine žene.⁴⁴

U ovom periodu posebno su se istaknule teorije eko-feminizam i cyberfeminizam. Eko-feminizam nastao je još 70-ih godina, no dobiva na popularnosti 90-ih godina 20. stoljeća. Zagovaratelji ove teorije smatraju da postoji poveznica između potlačivanja prirode i potlačivanja žena, tj. nadmoć nad prirodom i ženama nastala je iz istog društvenog i ekonomskog sustava. Smatraju da žene imaju ključnu ulogu u zaštiti okoliša. Ukazuju na to da se ženski pojmovi koriste u deskripciji prirode kao što je npr. „majka zemlja“ i upravo su žene te koje se poistovjećuje s prirodom, osjećajima i tijelom, dok se muškarce poistovjećuje s umom, razmišljanjem i civilizacijom.⁴⁵ Cyberfeminizam kao pojam uvodi Donna Haraway autorica djela *Manifest kiborga*, možemo reći da označuje feminističko preuzimanje informatičke i kompjuterske tehnologije te dovodi u pitanje kakav je odnos moći rodova u svezi s tehnologijom. Ovim pojmom se uglavnom opisuje ženska aktivnost na Internetu i u elektronskim medijima.⁴⁶ U prvoj polovici 1990-ih godina javlja se cyberfeminizam kao nova feministička teorija. Može se opisati kao ženska prisutnost i aktivističko djelovanje na Internetu i korištenje računalne tehnologije. Cyberfeminizam propituje mogućnosti koje pruža Internet, redefiniranje identiteta i rodova u virtualnim prostorima, ali ukazuje i na rodno obilježena ponašanja u internetskim komunikacijama.⁴⁷ Postoje dva pogleda prema ovoj teoriji. Prvi, soft cyberfeminizam tvrdi da su nove tehnologije, kao i one stare u principu "muški alati" koji doprinose muškoj dominaciji i podčinjavanju žena. Žene bi trebale zagospodariti njima, a potom drastično ih izmijeniti. Žene su često zapostavljene u kreiranju i primjeni novih tehnologija što doprinosi stereotipima da je tehnologija muška sfera. S toga je vrlo važno poticati žensku računalnu pismenost kako bi bile spremnije na utjecaj koji tehnologija i mediji imaju u svijetu i suprotstavile se stereotipima. Drugi pogled, hard cyberfeminizam negira da su nove tehnologije "muški alati", već je to patrijarhalni narativ. Žene sudjeluju u novim tehnološkim procesima, a često ih i koriste.

⁴⁴ Frida Kahlo i Kathe Kollwitz, "Transgressive Techniques of the Guerrilla Girls", *Getty Research Journal*, br. 10, (2010): 204. <https://www.jstor.org/stable/23005421?seq=2> (posjet 15. 10. 2024).

⁴⁵ Vrclj i Mušanović, *Kome još (ne treba) feministička pedagogija?*, 51-52.

⁴⁶ *Isto*, 52-54.

⁴⁷ Cornelia Sollfrank, "Što je onda cyberfeminizam?" *Cyberfeminizam*, ur. Igor Marković, (Zagreb: Centar za ženske studije, 1999), 15-17.

Ovaj pogled ukazuje na potencijalnu bliskost žena i novih tehnologija, odnosno na usporedni napredak tehnologije i emancipacije žena.⁴⁸

Treći val koristio se masovnim medijima, pa je kroz glazbu, film, televiziju, modu, fanzine, pop kulturu prenosio svoje ideje i poruke. Jedan od glavnih medija postaje Internet, osnivaju se brojne web stranice, forumi i blogovi koji postaju sigurna zona te mjesto gdje se mogu širiti vlastiti stavovi, informacije te biti dio globalne feminističke zajednice. Pokušavalo se uključiti raznolike glasove kako bi feminizam postao uključiv prema svima.⁴⁹

Novi val donio je svježinu i novu perspektivu na feminizam, no imao je i svoje probleme. Nije imao jedan fokus na što je usmjeren. Razvilo se mnoštvo feminističkih teorija i perspektiva koje su međusobno ponekad došle u sukob. Značajno je bio usmjeren na pop kulturu i kritiziranje umjetnosti i medija čime se je udaljio od toga da djeluje politički i dovede do institucionalnih promjena. Zbog odmak od drugog vala dolazi do generacijskog jaza među feministkinjama što je dovelo do teže suradnje. Jača antifeminizam i antifeminističke organizacije, najčešće vjerskog karaktera, koje zagovaraju povratak na tradiciju, podjelu uloga po spolu, negiraju postojanje rodne diskriminacije i rodnu fluidnost te se protive pravu na pobačaj. Nastavljaju se predrasude o feminizmu, pa tako Claire Goldberg Moses piše u članku "*What's in a Name?*" *On Writing the History of Feminism* kako mnoge mlade djevojke sebe ne nazivaju feministkinjama zbog predrasuda i smatranja da pojam feminizam implicira radikalni stav, unatoč što osobno smatraju da bi žene i muškarce trebalo tretirati jednako pred zakonom te bi trebali imati jednaka prava na obrazovanje.⁵⁰

Usprkos problemima s kojima se treći val susretao imao je svoje uspjehe. Feministički pokret postao je više uključiv, u pokret su integrirana LGBTQ+ prava, došlo je do prestanka binarnog shvaćanja roda, čime rod postaje više fluidan, počeli su se koristiti novi oblici medija za prenošenje ideja, zbog Interneta feministkinje postaju globalno povezane, ideje se šire brže te je feminizam postao dostupniji. Zahvaljujući osnivanju rodni studija 90-ih godina 20. stoljeća feminizam ulazi u akademiju. Za razliku od ženskih studija koju su više fokusirani na žene, rodni studiji su više

⁴⁸ Vesna Janković, "Cyberfeminizam između teorije i pokreta. Osvrt na Hrvatsku", *Socijalna ekologija*, vol. 18., br. 1., (2009): 9-10.

⁴⁹ Ograjšek, Gorenjak, "Ženska povijest na valovima feminizma", 181.

⁵⁰ Claire Goldberg Moses, "What's in a Name? On Writing the History of Feminism." *Feminist Studies* vol.38, br. 3 (2012): 757-779. <http://www.jstor.org/stable/23720210> (posjet 15. 10. 2024).

inkluzivni, proučavaju i ženskost i muškost. Istražuju kako rodni identiteti utječu na pojedinca, ali i društvo. Fakulteti su u sklopu humanističkih znanosti počeli u svoj sadržaj uključivati programe i predmete koji uključuju istraživanje spola, roda i seksualnosti. Razvijaju se nove teorije. Provode se razna istraživanja i analize koje prate trendove diskriminacije. Nastoje ukazivati na politiku koja bi djelovala u korist bolje rodne ravnoteže i smanjenja nejednakosti. Pokrenuto je dublje razmišljanje o rodnim i društvenim odnosima.⁵¹

Mnogi stručnjaci ustručavaju se definirati postojanje četvrtog vala zbog nepostojanja jasnih granica između valova i pitanja traje li treći val i dalje ili se tematika iz trećeg vala preklapa s četvrtim. Problem četvrtog vala je što nema stručne literature, no o njemu je ipak progovorila aktivistkinja i feministkinja Shelby Knox. Ona tvrdi da je započela nova faza feminizma koju prevode Internet i blogovi, smatra se da je feminizam četvrtog vala započeo 2010-ih te traje i danas.⁵²

Posebno ga karakterizira aktivizam preko društvenih mreža kao što je *Facebook*, *Instagram*, *Twitter*, *TikTok*, *Youtube* itd. Javljaju se razne društvene kampanje koje zahtijevaju pravdu te se koriste hashtag-ovi koji pomažu da sadržaj postane viralan odnosno da doprije do šire publike, zbog čega se ovaj period može još nazvati i „hashtag feminizam“.⁵³ Neki od hashtag-ova su *#MeToo*, *#TimesUp*, *#EverydaySexism*, *#NoMore*, *#HeForShe* i mnogi drugi.⁵⁴ Najpoznatiji i najrašireniji društveni pokret je upravo *#MeToo*. Sudjelovanje javnosti u njemu pokazalo je koliko je seksualno uznemiravanje rašireno i da većina žrtava poznaju osobu koja ih je zlostavljala. Što je samo potvrdilo feminističke teorije o takozvanoj „kulturi silovanja“.⁵⁵ Utemeljiteljica pokreta je Tarana Burke i sama žrtva seksualnog zlostavljanja, koja je pokrenula 2006. kampanju s namjerom da mlade djevojke podijele vlastite priče. Promovirala se premisa „osnaživanje kroz empatiju“.⁵⁶ Velik broj ljudi diljem svijeta počeo je upotrebljavati *#MeToo* nakon što je u listopadu 2017. godine hollywoodski producent Harvey Weinstein optužen za seksualno uznemiravanje. Glumica Alyssa Milano preko Twittera je pozvala druge žene da podijele vlastita iskustva seksualnog

⁵¹ Mihaljević, „Feminizam, što je ostvario?“, 166-167.

⁵² Shiva Negar; Zohreh Nosrat Kharazmi. "The Fourth Wave of Feminism and the Lack of Social Realism in Cyberspace", *Journal of Cyberspace Studies*, 3, 2, (2019): 129-146. https://jcss.ut.ac.ir/article_72456.html (posjet 15. 10. 2024).

⁵³ Mohajan, "Four Waves of Feminism: A Blessing for Global Humanity", 14-15.

⁵⁴ Ograjšek Gorenjak, "Ženska povijest na valovima feminizma", 190.

⁵⁵ Bianca Fileborn i Rachel Loney-Howes, ur. *#MeToo and the Politics of Social Change*, (Cham Switzerland: Palgrave Macmillan, 2019), 1 - 2.

⁵⁶ "Feminism: The Fourth Wave", *National Woman's History Museum*, <https://www.womenshistory.org/exhibits/feminism-fourth-wave> (posjet 15. 10. 2024).

uznemiravanja koristeći #MeToo. Hashtag je doživio uspjeh. U 24 sata upotrijebljen je 12 miliona puta. Kampanja je postala globalna. Uskoro su glumice iz Hollywooda pokrenule kampanju #TimesUp s ciljem da se ukaže na nejednakost u sistemu i nepravdu na radnom mjestu, te se je počeo skupljati novac za pomoć žrtvama seksualnog uznemiravanja.⁵⁷

Ovakvim kampanjama daje se prostor žrtvama da iznesu vlastita iskustva vezano uz seksualno uznemiravanje, seksizam u javnom prostoru, nasilje nad ženama i slično. Aktivisti se zalažu za uvođenje seksualnog odgoja u škole, edukaciju oko pristanka na određene radnje, sve više se priča o ženskom tijelu i zdravlju, seksualnosti, transfobiji i homofobiji. Također se zalažu za više žena u politici, financijskim odjelima i službenim obilježjima, za jednake plaće, protive se povećanom davanju otkaza ženama za vrijeme recesija i nestabilnosti. Što pokazuje da se četvrti val bavi problematikom prva dva vala uz dopunu diskursa iz trećeg vala. Pokret uključuje interseksionalnost, pozitivizam prema tijelu i čitavom spektru seksualnosti, razumijevanje da feminizam nije samo ženski pokret, niti su protivnici pokreta samo muškarci. Internet postaje glavna platforma u borbi za ravnopravnost u društvu.⁵⁸ Koncepti rodne teorije i LGBTQ studija izazvali su antagonizam u krugu Katoličke crkve, drugih vjerskih zajednica, desnice i konzervativaca čime dolazi do razvoja transnacionalnog antifeminističkog pokreta koji smatra da feminizam ima negativan utjecaj na razvoj i samopouzdanje mladića. Također nastaje i antirodni i antifeministički pokreti koji se protivi rodnoj ideologiji. Rod se politizira, on postaje predmet sukoba između ljevice i desnice. Uspjesi antirodnih i antifeminističkih pokreta utječu na istraživanje i pisanje o feminističkoj, ženskoj i rodnoj povijesti.⁵⁹ Što pokazuje da borba za ravnopravnost i dalje nije gotova. Pitanje postoji li četvrti val ili je ovo nastavak trećeg vala ostaje za raspravu zbog nelinearnosti feminizma. Mnoge ideje iz trećeg vala nisu završile već se dalje razvijaju.

⁵⁷ Isto

⁵⁸ Ograjšek Gorenjak, "Ženska povijest na valovima feminizma", 189 -190.

⁵⁹ Jerome L Himmelstein. "The Social Basis of Antifeminism: Religious Networks and Culture." *Journal for the Scientific Study of Religion* vol. 25, br. 1 (1986): 1–15. <https://doi.org/10.2307/1386059> (posjet 15. 10. 2024).

2.1. Feminizam u Hrvatskoj

Događanja u Hrvatskoj prate trendove u svijetu pa se tako i na ovom području javljaju feministički pokreti koji imaju svoje lokalne posebnosti zahvaljujući političkoj, povijesnoj i društvenoj situaciji. Feminizam u Hrvatskoj s vremenom se razvijao te je prošao kroz nekoliko faza odnosno valova. Svaki val ima svoje specifičnosti i izazove – od borbe za pravo glasa i jednakost pa do ratnog nasilja, borbe za reproduktivna prava te LGBTQ+ prava.

Kao u svijetu tako i u Hrvatskoj, širi se pokret za ženska prava u 19. stoljeću te početkom 20. stoljeća. Druga polovica 19. stoljeća period je kada se razvija građansko društvo te i u Hrvatskoj dolazi do promjena u odgoju i obrazovanju žena čime se tradicionalne spolne uloge prilagođavaju novom, modernom sustavu vrijednosti. Prvi val obilježen je borbom za žensko pravo glasa, pravo obrazovanja i pravo zaposlenja. Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1968. godine Banska Hrvatska dobila je autonomiju nad školstvom čime je dobila i slobodu osmišljavanja vlastitih nastavnih sadržaja i udžbenika. Do značajnijih promjena u hrvatskom obrazovanju dolazi za vrijeme banovanja Ivana Mažuranića i njegovih reformi 1874. godine kada se uvelo obavezno četverogodišnje obrazovanje za dječake i za djevojčice.⁶⁰

U ovom razdoblju zagovarateljice i promicateljice ženskih prava su učiteljice i pripadnice viših društvenih slojeva. Ističu se Marija Jambrišak, Jagoda Truhelka, Milka Pogačić te novinarka Marija Jurić Zagorka.⁶¹ Tako je učiteljica Marija Jambrišak predlagala osnivanje ženskog liceja koji će pridonijeti ženskom obrazovanju. Njena nastojanja su ostvarena te odlukom ministra Izidora Kršnjavog dolazi do otvaranja *Privremenog ženskog liceja* i *Ženske stručne škole*. Žene su 1901. godine dobile pravo redovnog upisa na sveučilište.⁶² Učiteljice iz *Hrvatskog pedagoško-književnog zbora* u Zagrebu su 1900. godine osnovale prvi ženski časopis u Hrvatskoj – *Domaće Ognjište*. Prve urednice bile su Marija Jambrišak, Jagoda Truhelka, te kasnije Milka Pogačić. Časopis je bio fokusiran na žensku ulogu majke i domaćice, no u sklopu njega davao se i značaj ženskom obrazovanju, položaju neudatih žena u društvu, problemima unutar učiteljske struke poput celibata

⁶⁰ Dinko Župan, *Mentalni korzet, spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)*, Osijek: Učiteljski fakultet Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013., 25., 47., 51., 83.

⁶¹ Ograjšek Gorenjak, „Ženska povijest na valovima feminizma“, 169.

⁶² I Ida Ograjšek Gorenjak, „On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje“ – pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća“, u *Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, 2004., 163.-165.

učiteljica i nejednakost plaće i dr. Iako časopis sam po sebi nije bio feministički ipak je dao svoj doprinos u zahtijevanju promjena vezanih uz ulogu žena u društvu.⁶³ Također početkom 20. stoljeća osnivaju se razne ženske udruge s ciljem promoviranja ženskih prava. Neke od njih su *Gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja*, *Udruga učiteljica Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, *Ženska udruga za narodno tkivo i vezivo*, *Ženska udruga za očuvanje i promicanje seljačke umjetnosti i obrta* i dr. Nakon osnutka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ženski je pokret postao aktivniji. Osnovan je *Ženski pokret* koji je bio prva feministička organizacija u zemlji. Na čelu zagrebačkog ogranka ove organizacije istaknula se Mira Kočonda Vodvarška. Organizacija je imala i svoj list istoimenog naziva u kojem su se objavljivale novosti o ženskom djelovanju u Jugoslaviji i svijetu, te razni eseji, putopisi, ali i djela istaknutih svjetskih feministica. Dok je krajem 19. i početkom 20. stoljeća naglasak ženskog pokreta u Hrvatskoj bio na ženskom pravu za obrazovanje, tijekom 20. stoljeća javljaju se zahtjevi vezani uz žensko pravo glasa, žensko zaposlenje te društveni položaj žena.⁶⁴ Jedan od istaknutih političara koji su se zalagali za žensko pravo glasa i ravnopravni položaj bio je Stjepan Radić te njegova stranka *Hrvatska seljačka stranka*.⁶⁵ A ikona hrvatskog feminizma Marija Jurić Zagorka koja je poznata po organiziranju ženskih demonstracija 1903. godine u Zagrebu, objavljivala je u časopisu *Hrvatica* djelo *Neznana junakinja hrvatskog naroda*. Zagorka je nastojala prikazati ulogu hrvatskih žena kroz povijest u raznim demonstracijama, pobunama te nacionalnim pokretima.⁶⁶

Prvi val imao je nekoliko bitnih postignuća, žene su dobile bolje uvjete obrazovanja, otvarane su ženske škole, dobile su pristup fakultetskom obrazovanju što dovodi i do boljih prilika za zaposlenje. Sada su žene počele raditi i poslove koje su do sada obavljali samo muškarci. Laganim tijekom mijenja se viđenje ženskih uloga u društvu. No unatoč tome prvi val u Hrvatskoj imao je ipak i svoje izazove, postojao je animozitet prema ženskom pokretu i promjenama koje je on nosio od strane konzervativne struje. Iako se dogodio napredak u polju obrazovanja, velikom broju žena pristup obrazovanju i dalje je bio nedostižan zbog socioekonomskih razloga.

⁶³ Danja Šilović-Karić, "Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj" U *Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, (Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, 2004), 181-189.

⁶⁴ Ograjšek Gorenjak, „Ženska povijest na valovima feminizma“, 169-171.

⁶⁵ Branka Boban, "Materinsko carstvo – zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu", U *Žene u Hrvatskoj, Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, (Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, 2004), 191., 196-197.

⁶⁶ Martina Findrik, „Ženska mreža“, Memorijalni stan Marije Jurić Zagorke http://zagorka.net/zenska_mreza/ (posjet 15. 10. 2024).

Koliko valovi u feminizmu mogu biti dijakronični može se vidjeti na primjeru samostalne, ženske, borbene organizacije *Antifašistički front žena* (AFŽ). Ova organizacija koja je utemeljena 1942. godine smatra se najznačajnijim emancipacijskim pokretom za žene u Hrvatskoj i Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata i nakon njega. Pripadnice AFŽ-a sudjelovale su u samoj borbi i bile dio vojnih jedinica, a pomagala su i na druge načine kao što je na primjer briga o ranjenima vojnicima. Nastojale su aktivirati žene, zagovarale su obrazovanje žena jer se smatralo da je to osnovni preduvjet za postizanje emancipacije. AFŽ je prije svega bio povezan s antifašističkom i socijalističkom borbom, no može ga se povezati s prvim i drugim valom feminizma zbog borbe za političko i društveno uključivanje žena. AFŽ formalno nije bio dio prvog vala feminizma, ali njegovo djelovanje sadrži elemente emancipacijskog pokreta – kao što su borba za obrazovanje žena, radnička prava, sudjelovanje u političkom životu. Također je kao primjer ženskog, organiziranog aktivizma postavio temelj za ekonomsku i političku ravnopravnost žena u Hrvatskoj i Jugoslaviji.⁶⁷ Drugi val se je na njega nadovezao i počeo ukazivati na ostale probleme kao što su reproduktivna prava, nasilje nad ženama itd.

Počeci drugog vala feminizma u Hrvatskoj tj. u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji vidljiv su krajem 1960-ih te se etabliraju 1970-ih godina. Smatra se da je prva etapa pokreta obuhvaćala razdoblje 1970-ih gdje je fokus bio teorijski dio i formiranje jugoslavenskog feminističkog izričaja, dok je druga etapa obuhvaćala razdoblje 1980-ih godina gdje se pokret počeo baviti aktivizmom.⁶⁸ Dok se u prvom valu govorilo o ženskom pokretu koji je podrazumijevao da se žene organiziraju u isključivo ženske organizacije i obuhvaćao zahtijevanja vezana uz ženski identitet, sada se može govoriti o feminističkom pokretu koji zastupa feminističke stavove, kritizira patrijarhat, ugnjetavanje žena, traži ravnopravnost na temelju roda i spola, koriste se feminističke metode u organizaciji te u ovom pokretu ima mjesta za angažman muškaraca.⁶⁹

Na području Jugoslavije, gdje je vladao socijalistički režim, feminizam je imao svoje specifičnosti po kojima se razlikovao od zapadnih zemalja. Bio je sjecište diskursa između zapadnog društva te istočne Europe. Za zapadne zemlje bilo je karakteristično da feministički pokret bude u sukobu sa državom po pitanju emancipacije žena te im je često pružan politički otpor. S druge strane

⁶⁷ Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi* (Zagreb: Ženska infoteka, 1996), 25 – 31.

⁶⁸ Ograjšek Gorenjak, „Ženska povijest na valovima feminizma“, 176., 178.

⁶⁹ Marjeta Šinko, „Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj“, *Političke analize* 9 br. 33-34, 2(018), 44-45. <https://hrcak.srce.hr/file/302834> (posjet 15. 10. 2024).

Jugoslavenski režim propagirao je rodnu ravnopravnost u svojim zakonima i politici. Ovdje je feminizam nastojao surađivati s državom te je paralelno i kritizirati.⁷⁰ Žene su 1945. godine dobile pravo glasa. Također su imale pravo na rad, obrazovanje, zaposlenje. Država je, za razliku od onih na Zapadu koje su se za to još borile, Ustavom štitila majke, te su ženama osigurana radnička prava – pravo na plaćeni dopust prije i poslije porođaja, pravo majka na rad na pola radnog vremena osnivaju se vrtići, dječji domovi. No unatoč postojanju tih zakonskih odredbi i dalje su postojali problemi s kojima su se žene susretale u društvu te je postojala patrijarhalna svijest u obitelji i društvu. Žene su bile dvostruko opterećene. Radile su puno radno vrijeme te obavljale većinu kućanskih poslova. Također žene su bile podzastupljene na svim funkcijama gdje su se donosile odluke kao što su centralni komiteti, parlamenti, radnički savjeti i slično.⁷¹ Feministički pokret na području Jugoslavije prilagodio se i funkcionirao je unutar socijalističkog režima. Feministkinje i njihovo djelovanje bilo je pod nadzorom države, a aktivizam je bio ograničen, nije bilo previše prostora za kritiziranje državne politike. Također na feminizam se gledalo kao na nešto što je došlo sa zapada što je uzrokovalo nepovjerenja prema pokretu. Zbog toga su feministkinje morale ulagati jake napore u dokazivanje da njihove ideje i poruke nisu u konfliktu s jugoslavenskim režimom.⁷²

Feministkinje drugog vala u Hrvatskoj dolazile su iz akademske zajednice. Bile su to novinarke, književnice, profesorice, filozofkinje i teoretičarke. Svojem aktivizmom su se istaknule Rada Iveković, Vesna Kesić, Lydia Sklevicky, Andrea Feldman, Slavenka Drakulić i dr. Rada Iveković bavila se feminističkom teorijom, naglašavala je potrebu za intersekcionalnosti. Vesna Kesić je kao novinarka nastojala kroz svoje pisanje širiti feminističke poruke te je pisala o problemima i nepravdama s kojima su se žene susretale. Lydia Sklevicky je proučavala kako je rod prikazivan kroz povijest i u različitim kulturama, kako su ideje o naciji povezane sa rodnim ulogama te je analizirala rodnu politiku u socijalističkom režimu. Andrea Feldman je kao povjesničarka pisala o ženskim pokretima i pravima žena u Hrvatskoj, proučavala je kao je socijalizam utjecao na feminizam, proučavala je rad Antifašističkog fronta žena. Slavenka Drakulić pisala je u svojim radovima o rodnoj neravnopravnosti, kritizirala je patrijarhalni sustav u zemlji.⁷³

⁷⁰ Zsafia Lorand, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, (Zagreb: Fraktura, 2020),15.

⁷¹ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 94., 144.

⁷² Lorand, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, 23., 48., 94 - 99.104.

⁷³ Isto, 47-63., 194-203.

Bilo je nekoliko ključnih događaja i aktivnosti važnih za drugi val u Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj. Centar za idejno-teorijski rad Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske i Marksistički centar pri CK SK Slovenije organizirali su 1976. godine savjetovanje koje se zvalo *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu* čime su otvorena vrata raspravama o feminističkom pokretu. Godine 1977. Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije organizirala je međunarodni skup na Bledu koji se zvao *Žene i razvoj*. Na njemu je bilo oko 130 uzvanika koji su dolazili iz zemalja bloka nesvrstanih, ali i zemalja sa Zapada. Sljedeće godine u Beogradu održao se skup pod nazivom *Drug-ca žena. Žensko pitanje – novi pristup?*, na njemu su participirali jugoslavenski feministi, ali i značajan broj aktivista sa Zapada. Događaj je bio prilično popraćen u medijima, uglavnom pozitivno, osim tiska koji je bio izravno pod upravom vlasti.⁷⁴ Prve feministice u Hrvatskoj počele su se okupljati u Zagrebu u sklopu Filozofskog fakulteta te *Sociološkog društva Hrvatske*. A 1978. godine utemeljena je prva službena feministička grupacija *Žena i društvo* koja je djelovala kao sekcija Sociološkog društva Hrvatske.⁷⁵ Ovime završava prva etapa unutar jugoslavenskog feminizma i započinje druga.

U drugoj etapi tijekom 1980-ih godina nastaju razne aktivističke skupine kao što su *Svarun* (1985.), *Ženska grupa Trešnjevka* (1986.), *Autonomna ženska kuća Zagreb* (1989.) i dr.⁷⁶ Aktivizam se je fokusirao na nasilje nad ženama i žensko zdravlje čime dolazi do umrežavanja sa feminističkim pokretima u svijetu.⁷⁷ Svakako je bio velik uspjeh otvaranje SOS linije u Zagrebu 1989. godine, linija je bila namijenjena za pomoć zlostavljanim ženama i djeci, radila je 24 sata dnevno te je u ovome projektu sudjelovalo pedesetak volonterki koje su se javljale na telefone. Osnivačice su bile Vesna Mimica, Biljana Kašić, Nela Pamuković i Katarina Vidović. Ubrzo se 1989. i 1990. otvaraju linije u Ljubljani i Beogradu.⁷⁸

Feministkinje su organizirale razne konferencije, panele i radionice na temu rodne ravnopravnosti. Fokusirale su se na istraživanje i razvijanje feminističke teorije, osnovane su razne ženske organizacije, nastojalo se kroz pisanje i objavljivanje radova širiti feminističke ideje. Sudjelovale su na raznim međunarodnim konferencijama te uspostavile veze sa istomišljenicima iz raznih

⁷⁴ Đurđa Knežević, „Kraj ili novi početak? – Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj, u *Žene u Hrvatskoj, Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, (Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, 2004). 252-253.

⁷⁵ Knežević, „Kraj ili novi početak? – Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj“, 249 – 253.

⁷⁶ Šinko, „Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj“, 46.

⁷⁷ Lorand, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, 223.

⁷⁸ *Isto*, 225., 258-259.

dijelova svijeta. Uspjesi drugog vala su povećanje osviještenosti o rodnoj neravnopravnosti, pitanje feminizma ušlo je u akademsku zajednicu, počela su se mijenjati društvena očekivanja od žena.

Treći val feminizma u Hrvatskoj započeo je 1990-ih godina, javio se kao reakcija na političke i društvene pojave tog vremena i možemo ga podijeliti na dvije etape. Prva etapa je razdoblje rata i okvirno traje do 1995. godine. Drugom etapom se smatra period od 1995. godine sve do 2010-ih. Ovaj val u svijetu karakterizira intersekcionalnost odnosno uključivanje različitih identiteta kao što su seksualna orijentacija, etnička pripadnost, klasa, rasa itd. Usporedno, feminizam trećeg vala u Hrvatskoj obilježile su društvene promjene kao što je raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, izbijanje rata na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, tranzicija iz socijalističkog modela na kapitalistički, porast maskulinizacije i tradicionalizma što je dovelo do specifične situacije i specifičnih izazova s kojima su se feministički aktivisti i organizacije nosili. Fokus je bio na borbi protiv rodno uvjetovanog nasilja i borbi za reproduktivna prava. U ovom periodu vidljiva su dva utjecaja na feminističko djelovanje. Prvi utjecaj je tradicionalizam i nacionalizam, a drugi utjecaj dolazio je izvana, zapad je međunarodnim donacijama financijski pomagao feminističkim organizacijama.⁷⁹ Detaljniji prikaz hrvatskog, trećeg vala feminizma bit će u poglavljima koja slijede.

Kao u svijetu tako i u Hrvatskoj u četvrtom valu jača aktivizam preko web stranica i društvenih mreža. Svojim radom ističu se portali kao što je *Vox feminae* - na kojem se mogu naći razni tekstovi vezano uz rodnu ravnopravnost, te *Muf* – portal koji je na intrigantan način donosio feminističku kritiku pop kulture i svakodnevnih pojava. Preko društvenih mreža formiralo se nekoliko akcija protiv bilo kakvih oblika nasilja nad ženama te za podizanje svijesti o reproduktivnom zdravlju žena kao što su *#PrekinimoŠutnju*, *#Pravdazadjevojčice*, *#SpasiMe*,⁸⁰ i *#osnaŽENE*.⁸¹ Udruga *Roda* prvo je 2014. godine inicirala online akciju *#osnaŽENE* u sklopu koje bi žene u svrhu osnaživanja podijelile svoja pozitivna porođajna iskustva. Žene su rukom pisale svoja iskustva i fotografirale. Potom je te ispovijesti udruga objavila na *Facebook* stranici. Također je povodom obilježavanja globalne kampanje *Šesnaest dana aktivizma protiv nasilja nad ženama* udruga *Roda* uputila poziv za participiranje u akciji *#PrekinimoŠutnju* u sklopu koje bi žene u svrhu izlječenja od traume, ali

⁷⁹ Ograjšek Gorenjak, „Ženska povijest na valovima feminizma“, 184.

⁸⁰ Isto, 191-192.

⁸¹ Gea Ujčić, „Feministički pokreti u Republici Hrvatskoj na primjeru *#SpasiMe* i *#PrekinimoŠutnju*“, (diplomski rad, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, 2020), 16.

i kao svojevrsni revolt podijelile svoja negativna porođajna iskustva. Akcija *#PrekinimoŠutnju* ponovno je postala aktualna 2018. godine kada je saborska zastupnica MOST-a nezavisnih lista, Ivana Ninčević-Lesandrić progovorila o svojem iskustvu kiretaže bez anestezije. Ponovno su se počela dijeliti iskustva te su se potvrdile tvrdnje zastupnice o postupanju prema ženama za vrijeme ginekoloških procedura. Uz ovu akciju pojavio se i hashtag *#OstavimoTrag*.⁸² Zaklada *Solidarna – zaklada za ljudska prava i solidarnost* utemeljena je 2015. godine. Kao neprofitna organizacija nastoji pomagati raznim drugim udrugama i inicijativama. Zalaže se za vrijednosti poput rodne ravnopravnosti, nenasilja, antifašizma, slobode izbora i izražavanja, uvažavanja različitosti i slično.⁸³ Feministica, glumica, producentica i kolumnistica Jelena Veljača zaslužna je za osnivanje akcije *#SpasiMe* koja je pokrenuta na *Facebook-u* 2019. godine nakon tragičnog događaja obiteljskog nasilja na Pagu prilikom kojeg je otac svoje četvero djece bacio s balkona njihove kuće. Održan je prosvjed u Zagrebu, a potom i u drugim gradovima diljem Hrvatske. U suradnji sa zakladom *Solidarna* osnovan je i fond s namjerom da se financijski pomogne žrtvama nasilja.⁸⁴

⁸² Isto, 16-18.

⁸³ Isto, 19.

⁸⁴ Isto, 19-20.

3. a) Prva faza trećeg vala - feminizam u ratu

U travnju i svibnju 1990. godine održani su višestranački izbori u Hrvatskoj te je pobjedu odnijela stranka Hrvatska demokratska zajednica. Također je 30. svibnja 1990. formiran prvi višestranački Sabor, a predsjednikom Predsjedništva Socijalističke Republike Hrvatske postao je Franjo Tuđman.⁸⁵ Zemlja se sad našla u tranziciji. Došlo je do prijelaza iz socijalističkog samoupravljanja na kapitalizam. Ova promjena dovela je do pada životnog standarda. Kupovna moć postala je manja, povećala se nezaposlenost, nestali su potencijalni benefiti socijalnog sustava. Ovaj period obilježilo je i ratno profiterstvo i privatizacija.⁸⁶ Ekonomska situacija i ratna zbivanja doveli su do toga da se ženama nametnuo teret privređivanja za obitelj. One su često bile trostruko opterećene – brinule su o kućanstvu, bile redovito zaposlene te uz to radile na crno (neprijavljen rad).⁸⁷

Novi režim pozivao se je na tradicijske vrijednosti i hrvatski narod. Dolazi do promoviranja vrijednosti kao što su nacionalni identitet, obitelj, majčinstvo, maskulinitet. Dolazi do militarizacije društva. Posebno se u javnoj sferi promovirao motiv patrijarhalne obitelji i često se koristila metafora države kao obitelji. Domovina je prikazivana kao majka, a predsjednik kao mudar otac na čelu obitelji. Čime se je nastojalo ukazati na socijalnu stabilnost i kontinuitet zemlje. Žene se sve više svodilo samo na njihovu reproduktivnu ulogu. Potalo ih se na rađanje i na demografsku obnovu. Javlja se suptilni kult majčinstva. Ponovno se pokušava žene svrstati u privatnu sferu gdje bi brinule o obitelji i domu.⁸⁸ U isto vrijeme, zbog ratne situacije, dolazi do promoviranja maskulinizacije, odnosno do glorificiranja muškosti. Promoviraju se ratni posteriji koji pozivaju dobrovoljce, na njima je često prikaz vojnika, snažnog, mišićavog tijela s oružjem u rukama te s natpisima poput „Tigre, javi se ako si muško.“⁸⁹ Popularna kultura kroz pjesme i filmove također veliča mušku snagu. U filmu *Vukovar se vraća kući* čiji je redatelj Branko Schmidt, veliča se očinska figura, naglasak je na ratu, obiteljskim vrijednostima, ljubavi prema domovini. A u filmu

⁸⁵ Vesna Janković i Nikola Mokrović, ur., *Antiratna kampanja 1991-2011. Neispričana priča*, (Zagreb: Documenta – centar za suočavanje s prošlošću, Antiratna kampanja, 2011), 109.

⁸⁶ Stef Jansen, *Antinacionalizam : etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*, prev. Aleksandra Bajazetov-Vučen, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2005), 6-7.

⁸⁷ Inga Tomić-Koludrović i Mriko Petrić, „Hrvatsko društvo - prije i tijekom tranzicije“, *Društvena istraživanja*, vol 16., br. 4-5., (2007): 869., 873. <https://hrcak.srce.hr/file/29945> (posjet 15. 10. 2024).

⁸⁸ Tatjana Pavlović, “Women in Croatia: Feminists, Nationalists and Homosexuals“, u *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ur. Sabrina P. Ramet, (Pennsylvania: Pen State University Press, 1998), 131-139.

⁸⁹ *Globus*, 19. 2. 1993., 24.

Bogdana Žižića *Cijena života* radnja se fokusira na vojnika prikazanog kao heroja koji se bori za svoju domovinu i spašava svoju hrvatsku majku.⁹⁰

Promjene koje su zahvatile Hrvatsku u ovoj etapi ostavile su trag na položaj žena i djelovanje feminističkog pokreta u Hrvatskoj. S pojavom novog političkog sustava vidljiv je manjak žena u politici. Zastupljenost žena 1990. godine u Hrvatskom saboru bila je 16% dok su 1993. godine žene činile tek 5.3% u odnosu na svoje muške kolege što se pripisuje stvaranju tradicionalne slike žena i njezine uloge u nacionalnom diskursu.⁹¹ Pitanje žena i feminizma je marginalizirano, no unatoč tome feminističke organizacije djeluju i imaju važnu ulogu za vrijeme trećeg vala feminizma u Hrvatskoj. Osim rada s izbjeglicama i žrtvama rata bave se problematikom nasilja nad ženama, pitanjem reproduktivnih prava, LGBTQ prava i ekonomskom ravnopravnosti te su postavljeni temelji za daljnji napredak feminizma u Hrvatskoj. Usprkos marginalizaciji, feminističke organizacije bile su vrlo aktivne. Angažirale su se u rad s izbjeglicama i žrtvama rata čime su se nastojale odmaknuti od etikete nacionalizma. Ukazivale su na rat kao na nešto su muškarci izazvali, a žene su njihove najveće žrtve, no žrtve ubijanja i progona su i muškarci. Također skrenule su pozornost na tematiziranje silovanja i njegovu rodnu određenost. Feminističke organizacije zagovarale su stav da su u ratu silovane žene, dok su se nacionalisti fokusirali na nacionalnost silovanih. Tema silovanja u javnoj sferi često je politizirana, koristili su ju s namjerom dobivanja solidarnosti i javne podrške. Dio njih je kao žrtve silovanja navodio samo Bošnjakinje, a ne i Hrvatice da se očuva njihova čednost koja je u skladu s tradicijskim vrijednostima. Feminističke organizacije nastojale su prikazati da stvari nisu crno-bijele te su ukazivale i na premisu da ne siluju samo pripadnici drugih nacija već ima i silovanja počinjenih s hrvatske strane.⁹²

S obzirom na situaciju u zemlji i utjecaja tradicionalnih vrijednosti na feminizam došlo je do podjela zagrebačkih feminističkih organizacija što pokazuje da organizacije nisu bile homogene. Postojao je različiti pristup prema nacionalnom identitetu. Tu podjelu Ana Miškovska Kajevska u svojem djelu *Feminist Activism at War Belgrad and Zagreb Feminists in the 1990s* klasificira kao podjelu na „nacionalne“ feminističke i one „nacionalne“ feminističke organizacije.⁹³

⁹⁰ Pavlović, "Women in Croatia: Feminists, Nationalists and Homosexuals", 142-145.

⁹¹ Leinert Novosel, Smiljana. "Žene u politici: Je li intervencija potrebna?" *Politička misao* 31, br. 4., (1994), 137-146. <https://hrcak.srce.hr/file/162897> (posjet (15. 10. 2024)).

⁹² Jansen, *Antinacionalizam: etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*, 12.

⁹³ Ana Miškovska Kajevska, *Feminist Activism at War, Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*, (New York – London: Routledge, Taylor & Francis, 2017), 27.

„Nadnacionalne“ feminističke organizacije temeljile su svoje vrijednosti iz onih koja su vrijedila u socijalističkom periodu, pozivale su na sestrinstvo, žensko suosjećanje, promovirale nove pristupe kao što je intersekcionalnost, zalagale su se za LGBTQ+ prava, ukazivale na rodnu dimenziju koja im je bila imperativ u odnosu na etničku pripadnost. Sudjelovale su u antiratnom djelovanju, radile u izbjegličkim kampovima, organizirale humanitarnu i psihološku pomoć za žene žrtve rata da prevladaju traume. Zahtijevale su da se silovanje tretira kao ratni zločin. Također su surađivale s drugim ženskim i feminističkim organizacijama iz regije, ali i svijeta. Davale su dozu kritike prema nacionalnom identitetu. Ciljevi su im bili promoviranje feminizma, postizanje rodne ravnopravnosti te implementirati u Hrvatsku globalne feminističke pristupe. Vlast ih je gledala s dozom nepovjerenje te ih se često nazivalo neprijateljskim. Neke od njih su *Autonomna ženska kuća Zagreb*, *Ženski lobby Zagreb*, *B.a.B.e.*, *Centar za žene žrtve rata*, *Centar za ženske studije* i *Ženska infoteka*.⁹⁴

„Nacionalne“ feminističke organizacije također su za cilj imale rodnu ravnopravnost i suzbijanje rodno uvjetovanog nasilja, no one su se fokusirale na etničku i nacionalnu dimenziju kod svojeg djelovanja i naglašavale su žensku ulogu u ratu. Vlasti je takav način rada više odgovarao, gledalo se više blagonaklono na njih i smatralo ih se prihvatljivijima jer nisu bile pretjerano progresivne. Balansirale su feminističke ideje s nacionalnom i kulturnom atmosferom u državi. U ovu skupinu se mogu svrstati grupacije kao što su *Ženska pomoć sada – SOS Telefon*, *Kareta*, *Mreža multikulturalne pomoći*, *Multimedijski centar Nona*, *O zona*, te ženska udruga koja počiva na tradicionalnim vrijednostima - *Bedem ljubavi*.⁹⁵

Ovim organizacijama zajednička je bila borba za ženska prava, educiranje i podizanje svijesti o rodnoj nepravdi. Razlikovale su se u pristupima kako će to ostvariti. „Nadnacionalne“ organizacije su bile globalno orijentirane, kritizirale su nacionalizam i konzervativnu atmosferu u zemlji, dok su „nacionalne“ organizacije bile nacionalno orijentirane, nastojale su implementirati feminističke ideje u nacionalni i kulturni diskurs s ciljem da se očuva nacionalni identitet.⁹⁶

U ovom nacionalističkom naletu na ženski aktivizam i feminizam gledalo se kao na nešto što vuče korijene iz Jugoslavije jer su feministice i dalje bile umrežene s aktivistima i feministima iz bivše

⁹⁴ Isto, 27., 145-146.

⁹⁵ Isto, 27-28., 147 – 151.

⁹⁶ Isto, 145 – 154.

Jugoslavije, lijepi im se etiketa jugonostalgicara jer su feminističke ideje u javnosti bile povezivane s prethodnim režimom. Nakon izbivanja rata od njih se očekivalo da će prekinuti kontakte, s obzirom da nisu, već su nastavili surađivati na njih se počelo gledati s nepovjerenjem i kao nešto potencijalno neprijateljsko. S druge strane, vlast je one ženske organizacije koje su bile nacionalnog karaktera i koje su počivale na tradicionalnim vrijednostima podržavala.⁹⁷ Prihvatljivom inicijativom smatrana je *Kareta*.⁹⁸ Također podrška je vidljiva i u ophođenju prema organizaciji *Bedem ljubavi* koja je imala javnu podršku predsjednika Tuđmana.⁹⁹

Neprijateljsku atmosferu prema feminističkom radu poticali su mediji. Na rad medija utjecala je vlast i politička atmosfera. Novinari su često zauzimali strane. Feministice, kulturni djelatnici te intelektualci su često prikazivani s dozom predrasuda i iskrivljenom verzijom njihovih ciljeva. Isticao se je radikalizam i agresivnost. Mediji su u člancima isticali njihove kontroverzne i provokativne izjave te ih nastojali prikazati ekstremnima i neprimjerenima. Također su izvrtali riječi. Pisalo se o negativnim stereotipima, optuživalo ih se za ugrožavanje tradicionalnih vrijednosti, a nerijetko su iskorištavani za politiziranje. Feministice su prikazivane kao pristaše određenih ideologija ili politike, umjesto da ih se gleda kao borkinje za ljudska prava i slobodu mišljenja. Zbog otvorenih kritika prema nacionalizmu i ratu smatrane su izdajicama naroda te da narušavaju borbeni duh. Primjerice, ranih 1990-ih izbio je veći medijski linč na feministice – Radu Iveković, Slavenku Drakulić, Jelenu Lovrić, Dubravku Ugrešić te Vesnu Kesić. Slučaj je zapamćen pod imenom „Vještice iz Ria“ te je u *Večernjem listu* i *Globusu* izlazio cijeli niz članaka koji su ih napadali. Sve zbog toga što na ratna zbivanja nisu gledale crno-bijelo.

U *Večernjem listu* je 5. prosinca 1992. godine izašao članak pod nazivom „Ćorak u Riu“ te članak „Lobistice promukla glasa“. Prvi je napisala Branka Kamenski, a drugi nije potpisan. U člancima su Rada Iveković, Slavenka Drakulić, Jelena Lovrić, Dubravka Ugrešić te Vesna Kesić optužene da su na kongresu PEN-a (Poets Essayists and Novelists) u Rio de Janeiru zalagale se protiv održavanja sljedećeg kongresa u Dubrovniku te ih se naziva disidentskim zvjezdicama.¹⁰⁰

⁹⁷ Ograjšek Gorenjak, „Ženska povijest na valovima feminizma“, 184.

⁹⁸ Vesna Kesić, *Feminizam i država*, (Zagreb: CESI, 2007), 17.

⁹⁹ Slavica Bilić, „Prsten mira i majčinske ljubavi“ U *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990. – 1995. memoarsko gradivo*, ur. Ante Nazor, (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2013), 154-155.

¹⁰⁰ Branka Kamenski, „Ćorak u Riu“, *Večernji list*, 5. prosinca 1992., „Lobistice promukla glasa“, *Večernji list*, 5. prosinca 1992.

Nakon toga uslijedio je niz članaka. U *Večernjem listu* su to „Refleks jata i nuklearna bomba“ koji je potpisao Milan Ivkošić, kao odgovor Vesni Kesić i njezinoj izjavi za *Slobodnu Dalmaciju*.¹⁰¹ Zatim je Dunja Ujević u članku „Uklete Holandanke siluju Hrvatsku“ prozvala hrvatske feministice da lažu i stvaraju antihrvatsku atmosferu u svijetu.¹⁰² Također ih je i Branimir Donat napao u članku „Babe progone Hrvatsku“ i prozvao neloyalnima prema Hrvatskoj.¹⁰³

U *Globusu* je 11. 12. 1992. izašao članak „Hrvatske feministice siluju Hrvatsku“ koji je kritizirao već spomenute feministice jer su isticale da su u ratu silovane žene, te nisu naglašavale narodnost jesu li Hrvatice ili Muslimanke te su optužene da lažu i prikrivaju istinu o seksualnom nasilju. Također ih se proziva da su im namjere antihrvatske. Uz članak stavljena je i tabela s njihovim imenima te su navedeni osobni podaci na temelju kojih ih se prozivalo - godina rođenja, mjesto rođenja, nacionalnost, najviša završena škola, članstvo u SK, bračni status, djeca, stambeni status, trenutni radni status, boravci u inozemstvu za vrijeme rata, radovi, stavovi o Hrvatskoj, ratu, agresiji.¹⁰⁴ Potom je Branimir Donat objavio posprdni članak „Nova šminka za hrvatske feministice“ nakon što je berlinski časopis P&K pozvao da se ugroženim hrvatskim novinarkama i književnicama pošalje pomoć, na popisu predloženih proizvoda našla se i kozmetika, na što su se mediji ulovili i od toga napravili senzacionalistički naslov.¹⁰⁵

Nakon ovakvog medijskog linča neke od prozvanih feministica bile su izložene prijetnjama, vrijeđanju i prozivkama od strane javnosti i svojih sugrađana. Napad je utjecao na njihovu profesionalnu karijeru i egzistenciju, neke su odlučile trajno napustiti Hrvatsku. Ovakav linč pokazuje koliko su hrvatski mediji 1990-ih godina bili pod utjecajem nacionalizma, seksizma te populizma. Bili su huškački nastrojani, tražili su odnosno stvarali neprijatelje čime su dobivali političke poene.¹⁰⁶

Drugi utjecaj na feministička zbivanja dolazi je izvana. Hrvatska je 1990-ih godina označena kao krizna zemlja te dobiva pozornost međunarodnih donatora. Zahvaljujući stranoj potpori, financijskoj pomoći odnosno donacijama dolazi do osnivanja raznih nevladinih organizacija i

¹⁰¹ Milan Ivkošić, „Refleks jata i nuklearna bomba“, *Večernji list*, 15. prosinca 1992.

¹⁰² Dunja Ujević, „Uklete Holandanke siluju Hrvatsku“, *Večernji list*, 2. ožujka 1993.

¹⁰³ Branimir Donat, „Babe progone Hrvatsku“, *Večernji list*, 9. svibnja 1993.

¹⁰⁴ „Hrvatske feministice siluju Hrvatsku“, *Globus*, 11. prosinca 1992.

¹⁰⁵ Branimir Donat, „Nova šminka za hrvatske feministice“, *Globus*, 19. veljače 1993.

¹⁰⁶ Ožegović, Nina. "Model negativne medijske kampanje u devedesetima: Slučaj Mire Furlan." *Historijski zbornik* 73, br. 2 (2020): 393-413. <https://hrcak.srce.hr/252589> (posjet 15. 10. 2024.).

njihovog aktivizma. Osnovani su brojni projekti i programi. Svojim radom, zahvaljujući inozemnim donacijama posebno se ističe *Centar za žene žrtve rata* koji je usmjerio svoj rad na antiratno djelovanje, osuđivanje militarizacije društva, humanitarni rad, rad sa žrtvama i izbjeglicama iz rata, fokus je bio i na feminističkoj dimenziji, pa se ukazivalo i na zločine nad ženama, žensku solidarnost te se borilo za proglašenje silovanja kao ratnog zločina.¹⁰⁷ U svojem zborniku *Žene obnavljaju sjećanja, Centar za žene žrtve rata deset godina poslije* na pet stranica su pobrojali sve inozemne, ali i domaće organizacije i pojedinačne pomagače koji su doprinijeli novčanom i humanitarnom pomoću. Ovo pokazuje koliko je međunarodna financijska pomoć bila značajna hrvatskim feminističkim organizacijama.¹⁰⁸

Donatori su ponekad bili pojedinci koji su najčešće željeli podržati rad ženskih udruga, svojim donacijama su iskazivali solidarnost te nisu tražili ništa zauzvat. Drugu skupinu donatora su činile organizacije. Strane feminističke organizacije su prve pružile pomoć u znak izražavanja ženske solidarnosti. Osim novčane donirala se i humanitarna pomoć, organizirale su se radionice i edukacije za hrvatske aktivistice. I dok su donacije, umrežavanje i suradnja s inozemnim organizacijama imale svoje pozitivne strane postojale su i one negativne. Donatori su znali propagirati svoj način rada, imali su vlastite ciljeve, nisu pokazivali previše razumijevanja za lokalnu zajednicu i koje su njihove potrebe. Pomoć izvana može se kategorizirati u tri dijela – prvo, podržavanje već postojećih struktura i organizacija bez ikakvoga upletanja i mijenjanja, drugo, podržavanje postojećih struktura i organizacija s ciljem da ih se mijenja, u takvom slučaju većinom postoji nepovjerenje u trenutni rad i treće, poticanje da se organiziraju u potpunosti nove strukture ili čak nove organizacije.¹⁰⁹ Sve u svemu, novčana potpora koju nevladine organizacije dobivaju za svoj rad je u ovom periodu na vrhuncu i možemo reći da je to zlatno doba za hrvatske nevladine organizacije i njihovu financijsku stabilnost, a hrvatski feminizam bio je na vrhuncu i razvijao se je u korak sa onim na zapadu.¹¹⁰

¹⁰⁷ Šinko, „Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj“, 47.

¹⁰⁸ *Žene obnavljaju sjećanja Centar za žene žrtve rata deset godina poslije*, ur. Vesna Kesić, Vesna Janković, Biljana Bijelić (Zagreb: Centar za žene žrtve rata, 2003), 205 – 209.

¹⁰⁹ Aida Bagić, “Womens's organizing in Post-Yugoslav Countries: Talking about "Donors"“, U *Ethnographies of Aid: Exploring Development Text and Encounters*, ur. Jeremy Gould i Henrik Secher Marcussen, Roskilde: International Development Studies, Roksilde University Centre, (2004): 199-226.
https://www.researchgate.net/publication/263537584_Women's_Organizing_in_Post-Yugoslav_Countries_Talking_about_Donors (posjet 15. 10. 2024).

¹¹⁰ Šinko, „Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj“, 47.

U razdoblju kada je rat odvajao ljude i otežavao komunikaciju počeli su se koristiti digitalni alati i Internet. Među prvim projektima u Hrvatskoj gdje se je za feminističke aktivnosti počeo koristiti Internet bio je projekt *ZaMir* koji je nastao 1992. godine na inicijativu *Antiratne kampanje Hrvatske*. Projekt je realiziran zahvaljujući stranim donacijama iz potrebe da se uspostavi komunikacija između antiratnih organizacija koje su djelovale u regiji s obzirom da su bile obustavljene telefonske veze između Hrvatske i Srbije, a kasnije i s Bosnom i Hercegovinom.¹¹¹

ZaMir se pokazao kao dobar način povezivanja regionalnih zajednica i regionalnih ženskih organizacija, ali i kao internacionalni pothvat koji je spajao ljude i omogućavao zajedništvo te međusobnu suradnju na novoj razini uz pomoć digitalne tehnologije, te su upravo to začeci cyberfeminizma u Hrvatskoj. Velik broj žena i feminističkih nevladinih grupacija bilo je umreženo putem projekta *ZaMir* koji je omogućavao da budu povezani putem e-maila. Iz toga zajedništva proizašla je ideja o organiziranju konferencija koje će služiti za edukaciju i osnaživanje žena. Jedna od takvih konferencija je konferencija *zamir/women*. Ta konferencija je bila isprva zamišljena da bude namijenjena samo ženama, no dozvoljeno je i drugim umreženim korisnicima da mogu čitati sadržaj. Rasprave koje su se održavale na *zamir/women* dale su prostor zapostavljenim temama da dođu do javne sfere.¹¹²

Novi elektronički mediji i razvoj tehnologije zahtijevali su tehnološko educiranje žena. Zbog toga je *Ženska infoteka* odlučila 1994. godine organizirati edukaciju pod nazivom *Elektroničke vještice* u sklopu koje bi žene dobile potrebnu poduku o korištenju računala i e-maila. Upravo ovakvo educiranje o digitalnoj pismenosti, ali i nastojanje da se postigne rodna ravnopravnost u digitalnom svijetu je još jedna karakteristika cyberfeminizma poput onog u zapadnim zemljama.¹¹³

Prva faza trećeg vala u Hrvatskoj razlikuje se od trećeg vala u svijetu zbog svojih specifičnosti na koje je utjecala politička i društvena situacija u zemlji. Ratna događanja utjecala su na povećanje rodnog nasilja, maskulinizacije i militarizacije društva. Feminizam je bio na političkoj margini što je otežavalo aktivističko djelovanje. Aktualne teme bile su nacionalna i ekonomska pitanja, a rodna ravnopravnost se zanemarivala. Feminističke teorije i ideje u medijima nisu bile dovoljno zastupljene, a feministkinje su prikazivane kao radikalne, što je stvaralo negativnu sliku u javnosti.

¹¹¹ Janković i Mokrović, *Antiratna kampanja 1991. – 2011. Neispričana povijest*, Documenta – centar za suočavanje s prošlošću, 112., 114., 94. 220.

¹¹² Janković, "Cyberfeminizam između teorije i pokreta. Osvrt na Hrvatsku", 19-22.

¹¹³ Isto, 23-24.

Zatim, feministički pokret nije bio jedinstven, postojale su podjele unutar organizacija. Feminističko obrazovanje u Hrvatskoj zaostajalo je za onim u svijetu. Hrvatska nije imala prostore i institucije u kojima su se mogle razvijati kritičke misli o feminističkim pitanjima. Unatoč tome feministkinje su prilično aktivno djelovale. Zalagale su se za mir i socijalnu pravdu, protivile se militarizaciji, kritizirale su porast nacionalizma. Zahvaljujući međunarodnim donacijama jača utjecaj Zapada. Financijska pomoć raznih nevladinih organizacija izvana bila je ključna za aktivističko djelovanje feminističkih organizacija. Njihov fokus bio je na humanitarnoj pomoći i borbi protiv nasilja nad ženama. Osnivale su skloništa i udruge koje su pomagale ženama žrtvama rata. U Hrvatskoj se počeo razvijati digitalni aktivizam koji nije zaostajao za digitalnim aktivizmom u svijetu. Zahvaljujući feministkinjama trećeg vala promijenila se percepciju o rodnoj neravnopravnosti, feminističke ideje postale su više prisutne u javnom diskursu. Postavljeni su temelji za daljnju borbu protiv rodne neravnopravnosti, a nastavak borbe biti će usmjeren na feminističko obrazovanje.

3.b) Druga faza trećeg vala - feminizam u miru

Kraj rata promijenio je feminističku scenu, njihove aktivnosti i percepciju. U drugoj polovici 1990-ih godina feministički pokret počeo se fokusirati na feminističko obrazovanje, ulazak u akademsku zajednicu, ali i na političko osvješćivanje. Sve više se stavlja fokus na edukaciju za bolje razumijevanje feminističkih ideja i teorija. Ovo je također period kada presušuje dolazak kapitala izvana te organizacije moraju pronaći druge strategije financiranja. Okreću se državnoj i gradskoj podršci te privatnim donacijama. Većina feminističkih organizacija oslanja se ipak na volontiranje.

Feminističke organizacije kao što su *Ženska infoteka*, *B.a.B.e.*, *Centar za ženske studije*, *CESI – ventar za edukaciju i savjetovanje žena*, *Ženska soba*, *Ženska mreža Hrvatske* itd. počele su organizirati edukativne radionice i seminare kako bi osvijestile problem rodne neravnopravnosti. Sve više se pišu knjige, članci, eseji i drugi edukativni materijali koji se bave pitanjem feminizma. Dolazi do širenja ideja feminizma i približavanja feminizma društvu u tranziciji.¹¹⁴

U Zagrebu se 1990-ih godina formiraju alternativne knjižnice koje doprinose razvoju kritičke svijesti. Njih karakterizira i razlikuje od drugih knjižnica to što su osnovane od strane nevladinih, neprofitnih organizacija i djeluju u sklopu same organizacije, ne spadaju u sustav knjižnica Republike Hrvatske, njihovu djelatnost omogućavaju donacije, najčešće stranih udruga, drže građu vezanu uz tematiku kojom se bavi organizacija osnivač npr. zaštita ljudskih prava, feminizam, homoseksualnost, mir i nenasilje itd. Sadržaj alternativnih knjižnica dostupan je široj javnosti upravo s namjerom da podignu svijest o određenoj temi i da informiraju građane. Svoje alternativne knjižnice imale su *Ženska infoteka*, *Centar za ženske studije*, *Centar za mirovne studije*, *Lezbijska grupa – Kontra*.¹¹⁵

Jedna od prvih organizacija koja je aktivno radila na educiranju i obrazovanju žena u Hrvatskoj je *Ženski informacijsko-dokumentacijski centar* ili *Ženska infoteka*. Osnovana je krajem 1992. godine kao civilna, nevladina organizacija. Organizacija je nastala s namjerom da prikuplja informacije o ženskoj povijesti i općenito o razvoju ženskog pokreta na području Hrvatske. *Ženska infoteka* svojim djelovanjem nastojala je osvijestiti društvo o ženskom pitanju te promicati jednakost

¹¹⁴ Valerija Barada, Juliette Janušić, Biljana Kašić, Jasminka Pešut, *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje*, (Zagreb: Centar za ženske studije, 2003), 54., 63-65.

¹¹⁵ Aleksandra Pikić, "Alternativne knjižnice u Zagrebu." *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 49, br. 1 (2006): 58-73. <https://hrcak.srce.hr/165714> (posjet 16. 10. 2024).

spolova. Isticala se raznim aktivnostima kao što su prikupljanje i prenošenje informacija, prevođenje stranih feminističkih djela, izdavanje knjiga i vlastitog feminističkog časopisa *Kruh i Ruže*, organiziranje edukativnih radionica, panela, okruglih stolova i smotri te upravljanje vlastitom knjižnicom koja je imala bogatu literaturu vezano uz ženske i feminističke teme. Ženska infoteka izradila je bazu podataka koja je sadržavala preko 10. 000 dokumenata kao što su knjige, članci u novinama, fotografije, poster, video uradci, popis ženskih udruga.¹¹⁶

Nastojala je unaprijediti informatičku pismenost kod žena putem edukativnih radionica. Tako je u suradnji sa dvije strane aktivistice 1994. godine osnovala već spomenuti projekt *Elektroničke vještice* koji je nastojao podučiti čim veći broj žena radu na računalu i kako koristiti e-mail. Projekt je bio prilično napredan za ono doba i išao je u korak sa strategijama cyberfeminizma zapadnih zemalja.¹¹⁷ U suradnji s *FrauenAnstiftung, Hamburg* i *Institutom Otvoreno društvo Hrvatska* Ženska infoteka 1996. godine organizirala je seminar o elektronskoj komunikaciji pod nazivom *Seminar za sistem operatorice i e-mail komunikatorice* koji je trajao tri dana. Nastojalo se žene privući u takozvani muški prostor. Seminar je bio vrlo uspješan te dolazi do međusobnog povezivanja ženskih grupa, razmjenjivala su se iskustva i informacije. Ideje iza seminara bile su olakšavanje kontakta među ženama, povećanje ženske aktivnosti u elektronskom javnom životu te da sudionice koje dolaze iz drugih regija šire stečena znanja u svojoj zemlji.¹¹⁸

Od 1996. godine organizirala je svake godine internacionalni seminar *Žene i politika*. Organizacija je provodila i razna istraživanja kao što je ispitivanje kakva su mišljenja mladih žena o feminizmu i feminističkom pokretu te koliko su uopće upoznate s feminističkom teorijom i terminologijom, u ispitivanju su sudjelovale studentice Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Pomagala je u formiranju i radu ženskih informacijsko-dokumentacijski centara diljem istočne Europe. Također je i izrađivala rodne analize programa hrvatskih političkih stranaka te je pratila izbore i izborne rezultate. Od 2009. godine zabilježen je pad aktivnosti *Infoteke*, a od 2012. službeno je prestala s radom.¹¹⁹

Nakon što je prepoznata potreba u Hrvatskoj za institucionaliziranje feminizma osnovan je 1995. godine *Centar za ženske studije* kao nevladina organizacija i uskoro počinje imati glavnu ulogu u

¹¹⁶ Isto, 62-63.

¹¹⁷ Janković, „Cyberfeminizam između teorije i pokreta. Osvrt na Hrvatsku“, 24.

¹¹⁸ Sunčica Damjanović, „Osvrt na seminar o političkoj participaciji žena u istočnoj Europi“, *Kruh i ruže*, br. 7., (1997), 40 - 41.

¹¹⁹ Miškovska Kajevska, *Feminist Activism at War, Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*, 42.

akademsom djelovanju na temu feminizma i rodnih pitanja. Utemeljile su ga feminističke aktivistice Aida Bagić, Rada Borić, Nadežda Čaćinović, Sanja Iveković, Željka Jelavić, Biljana Kašić, Jasmina Lukić, Nela Pamuković, Karmen Ratković, Vesna Teršelić, Neva Tolle i Maja Uzelac. *Centar* je utemeljen u ratnom periodu koje je obilježeno konzervativnim i patrijarhalnim stavovima, nastao je s namjerom propitivanja ženskog položaja u društvu tog doba, kao i ženskih stereotipa i uloga, ali i s namjerom da se umetne i ženska perspektiva u grane djelovanja u kojima je prevladavala jedna, muška perspektiva.¹²⁰ Glavne djelatnosti *Centra* su provođenje programa obrazovanja, istraživanje, izdavačka djelatnost, kulturne i umjetničke aktivnosti, promicanje i osvještavanje javnosti o ženskim temama. Hrvatska akademska zajednica nije isprva pokazivala interes ni razumijevanje za provođenje žensko-studijskog programa i uvođenju ženske perspektive u znanost. Rad *Centra* omogućen je zahvaljujući ženskoj, aktivističkoj sceni. Organizacije kao što su *Centar za žene žrtve rata, B.a.B.e., Ženska infoteka i Autonomna ženska kuća Zagreb* novčano su pripomogle da se provede prvi odnosno eksperimentalni program Ženskih studija.¹²¹

Ženski studiji, program obrazovanja *Centra*, osmišljeni su kao jednogodišnji program koji se izvodi u dva semestra te se iz godinu u godinu stalno mijenja i prilagođava. Na nastavi koja se ne održava u tipičnim učionica nastoji se razvijati kritičko mišljenje i propitivati teme vezane uz žene. Završetak studija obilježava pisanje završnog rada pri čemu studentima pomažu mentorice ili mentori predavači. Od godine osnutka programa, pa do danas studij je polazilo preko 700 studentica različite životne dobi.¹²² U drugim zemljama Europe ženski studiji su integrirani u sveučilišta, za razliku od Hrvatske. Željka Jelavić je u intervjuu za list *Zarez* iz 2002. godine spomenula da je bilo pokušaja uključivanja ženskih studija na fakultetsku razinu te da su se vodili razgovori na koji način bi se oni provodili – opcije su bile integracije u neke druge odsjeke kao izborni kolegiji, zasebni odsjek ili kao postdiplomski studij. Provedena je i anketa među zagrebačkim studentima humanističkih smjerova koja je pokazala da su studenti otvoreni i zainteresirani za nove sadržaje. Unatoč tome ženski studiji nisu ušli u formalno obrazovanje i dalje djeluju izvan institucionalnog sustava.¹²³

¹²⁰ Željka Jelavić, "Feminističko obrazovanje: moć promjene?", *Kategorički feminizam: Nužnost feminističke teorije i prakse.*, ur. Ankica Čakardić i sur. (Zagreb Centar za ženske studije, 2007), 163.

¹²¹ Barada et al., *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje*, 55-57.

¹²² Centar za ženske studije <https://zenstud.hr/zenski-studiji/> (posjet 16. 10. 2024).

¹²³ Boris Beck i Nataša Govedić, "Između Albanije i Hollywooda: tijelo Hrvatica", *Zarez*, 4/75, 28. veljače 2002.

Centar je od samog početka fokusiran na istraživanja koja obuhvaćaju različite teme poput ženskih studija, rodne jednakosti, ženske povijesti i ženskog stvaralaštva. Provedeno je nekoliko projekata istraživačkog karaktera. Tako je 1997. započeo projekt pod nazivom *Žene u civilnim inicijativama* u sklopu kojeg se istraživalo kakva je bio doprinos žena u civilnim organizacijama Hrvatske, projekt je završen 2000. godine, a rezultirao je knjigom Aktivistkinje: kako 'opismeniti' teoriju. Projekt *Žene na Sveučilištu* pokrenut je 1998. godine. Vodio se razgovor s 11 žena s različitih zagrebačkih fakulteta. Cilj je bio istražiti kakav je položaj sveučilišnih nastavnica iz perspektive provođenja politike ravnopravnosti. Iste godine započeo je projekt *Sjećanje žena na život u socijalizmu* koji je dio većeg, internacionalnog projekta *Women's Memories: Searching for Identity Within Socialism/Frauen Gedachtnis*. Zahvaljujući projektu nastalo je djelo *Ženski biografski leksikon – sjećanje žena na život u socijalizmu*. Centar je također proveo istraživanje o ženskim političarkama te općenito o politici i ženama pod nazivom *Moć političarki: što građani/građanske očekuju i kako ih doživljavaju*. A još treba spomenuti i projekte kao što su *Rod, nacionalizam i građanstvo/državljanstvo* te *Rodno osviještena politika u Hrvatskoj: Zakonodavstvo i primjena*.¹²⁴

Centar je 1997. godine započeo vlastiti izdavački program unutar kojeg je izdano mnoštvo naslova vezano uz feminističku teoriju, izdaju knjige, priručnike, udžbenike, zbornike radova sa znanstvenih skupova te vlastiti feministički časopis *Treća*. Provedeno je istraživanje te je Centar 2003. godine objavio knjigu *Institucionalizacija Ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje*. Ovo djelo važan je izvor koji nam daje uvid u djelovanje ženskih studija na području Hrvatske. U sklopu izdavačke djelatnosti postoje i tematske biblioteke. Biblioteka Virginia Woolf izdaje djela same autorice, biblioteka *Žene* i .. izdaje udžbenike koji se bave rodnim problemima i pitanjima u različitim sferama djelatnosti, npr. *Žene i pravo*, *Žene i filozofija*, *Žene i politika* itd. A u sklopu biblioteke Feminizmi u transnacionalnoj perspektivi objavljuju se zbornici koji su proizašli sa poslijediplomskih seminara *Interuniverzitetskog centra Dubrovnik*. Također izdaje djela koja tematiziraju Mariju Jurić Zagorku.¹²⁵

Centar aktivno radi i na educiranju žena koje se nalaze u političkim strankama, sindikatima, nevladinim organizacijama i slično. Organiziraju se razne radionice seminari, predavanja na kojima se okupljaju žene. Neke od tema su žene i politika, žene i mediji, seksualno uznemiravanje itd.

¹²⁴ Barada et al., *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje*, 50-69.

¹²⁵ Barada et al., *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje*, 60., „Izdavaštvo“, Centar za ženske studije, <https://zenstud.hr/izdavastvo/> (posjet 16. 10. 2024).

Također se provode kulturni projekti. Pa je tako 2002. godine zaživio projekt *Video-galerija: Ženska intervencija u gradskom prostoru* u sklopu kojeg je javnost imala priliku na izložima u Zagrebu vidjeti određene radove iz suvremene umjetnosti hrvatskih umjetnica. Centar je u koprodukciji u suradnji s umjetničkim organizacijama snimio film iz feminističke perspektive *Borovi i jele – Sjećanja žena na život u socijalizmu*. U sklopu Centra postoji i knjižnica koja je otvorena široj javnosti iako je prvenstveno mjesto namijenjeno zadovoljavanju obrazovnih potreba Ženskih studija.¹²⁶

Centar za ženske studije od 2009. godine rukovodi Memorijalnim stanom Marije Jurić Zagorke koji se nalazi na adresi Dolac 8 te tamo djeluje, također organizira razne edukativne i kulturne aktivnosti vezane uz Zagorkino djelovanje. Svake godine organiziraju se Dani Marije Jurić Zagorke, obilježava njezin rođendan, a svaki treći četvrtak u mjesecu stan je otvoren za posjetitelje te se održavaju predavanja o njenom životu i stvaralaštvu, ali i općenito o ženskoj književnosti. Memorijalni stan ima nekoliko prostorija, jedna sadrži namještaj, osobne predmete Marije Jurić Zagorke i njena djela, zatim prostoriju koja je namijenjena za edukativna izlaganja i razna druga zbivanja te prostoriju u kojoj se nalazi knjižnica Ženskih studija.¹²⁷

U ovoj drugoj fazi vala naglasak je i na političkom osvještavanju zbog novonastale situacije i pojave višestranačja i demokratskog društva. Počinju se provoditi razne akcije i programi unaprjeđenja. Nastoji se žene pripremiti i informirati za sudjelovanje u donošenju političkih odluka da i one budu dio demokratskog društva. Također feministice se zalažu za veće sudjelovanje žena u politici i donošenju odluka u korist rodne ravnopravnosti.

Uoči izbora 1995. godine osnovana je kampanja Ad hoc koalicija: Ženska izborna platforma koja je poticala da žene izađu na glasanje i apelirala na provođenje mjera koje bi poboljšale ženski položaj u Hrvatskoj. Koaliciju su činile civilne organizacije kao što su *Autonomna kuća Zagreb*, *Ariadna – Rijeka*, *žene Antiratne kampanje Hrvatske*, *B.a.B.e*, *Centar za žene žrtve rata i kuća Rosa*, *Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek*, *Centar za ženska prava DOS-a*, *Radionica Otvorena vrata – Split*, *Ženska mirovna radionica – Rijeka*, *Ženska grupa Lošinj*, *Ženska grupa – Split*, *Ženska infoteka*. Tražile su utemeljenje Ministarstva za uspostavljanje ravnopravnosti spolova, kvote u Saboru, Vladi, vladinim tijelima itd. što bi doprinijelo većoj zastupljenosti žena,

¹²⁶ Isto, 61-62.

¹²⁷ „O nama“, *Memorijalni stan Marije Jurić Zagorke*, <http://zagorka.net/o-nama/> (posjet 16. 10. 2024).

rad na sprječavanju nasilja nad ženama, samostalno žensko odlučivanje o reproduktivnim pravima i unaprjeđenje socijalnog i ekonomskog položaja žena u Hrvatskoj, posebno onih koje se mogu svrstati u diskriminirane skupine npr. samohrane majke, izbjeglice, invalidi, žrtve ratnog nasilja, pripadnice starije, siromašne populacije i neke žene sa sela.¹²⁸

Druga faza trećeg vala feminizma u Hrvatskoj unatoč financijskim izazovima napravila je pomak u feminističkom obrazovanju, stvorena je akademska podloga za osnaživanje žena koja ih priprema da budu aktivni članovi civilnog društva. *Ženska infoteka* promicala je očuvanje ženske povijesti i poticala razvoj ženskih grupa. Može je se smatrati značajnom bazom podataka ženskog pokreta u Hrvatskoj. *Centar za ženske studije* postaje mjesto promišljanja o feminizmu, mjesto rasprave o rodu, spolu, seksualnosti i identitetu. Izlaze feministički časopisi *Kruh i ruže* te *Treća*. Nastao je moderni feministički pokret u Hrvatskoj koji je ostavio trag na društvenu zajednicu.

¹²⁸ Autonomna kuća Zagreb, <https://azkz.hr/aktivnosti/kampanje/> (posjet 16. 10. 2024).

4. Feminizam i mediji

Aktivistice su od samih početaka nastojale upotrebljavati sve vrste komunikacije i medijskih tehnologija koje su im bile dostupne kako bi širu javnost upoznale sa ženskim pitanjima i feminizmom, a često su i same bile na meti kritika u medijima. Kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj korišteni su i tradicionalni i digitalni mediji s namjerom promicanja feminističkih ideja odnosno s namjerom promicanja vidljivosti feminističkog aktivizma. Mediji su se pokazali kao korisni alati za brzo širenje informacija. Za vrijeme trećeg vala u Hrvatskoj počinju se izdavati feministički časopisi koji su bili fizičkog oblika i dostupniji kada Internet nije bio toliko rasprostranjen, djelovali su kao jedan oblik medija preko kojeg mogu pisati o vlastitoj definiciji feminizma, o podčinjavanju žena i problemima koji iz toga slijede, vijestima iz feminističke percepcije, u njima mogu se braniti od kritika te služe kao mjesto za edukaciju. S većom dostupnošću Interneta, umrežavanja i rastom cyberfeminizma koriste se i elektronski mediji poput web portala, blogova, društvenih mreža čime informacije i ideje brže putuju.

a) Feministički časopisi

Feministički časopisi pokazali su se kao sigurno mjesto preko kojega se može čuti feministički glas civilnih organizacija. Zahvaljujući njima žene su dobivale informacije o kulturnim, društvenim i političkim zbivanjima u vlastitoj zemlji, ali i u svijetu. Širili su feminističke teorije te dali značajan doprinos ženskoj spisateljskoj sceni. U Hrvatskoj za vrijeme trećeg vala feminizma počeli su izlaziti dva feministička časopisa – *Kruh i ruže* te *Treća*. U nastavku slijedi analiza časopisa *Kruh i ruže* do kraja njegovog izlaženja 2008. godine, te časopisa *Treća* u periodu trećeg vala odnosno do 2010. godine

Ženska infoteka započela je na jesen 1993. godine s izdavačkim projektom *Kruh i ruže* s namjerom da u Hrvatskoj postoji platforma gdje bi se zainteresirane moglo informirati u periodu kada Internet i strana literatura nisu bili lako dostupni o ženskim pravima, ženskom aktivizmu, feminističkim teorijama i ravnopravnosti. Ciljana publika su prvenstveno žene koje si pružaju podršku i potporu za vrijeme ratnih godina, ali i feministkinje i feministi, aktivisti za socijalna i radnička prava, te pojedinci koji pokazuju interes za lijevo orijentiranu politiku, studenti i istraživači koji proučavaju

društvene teme. Autori tekstova su većinom žene koje dolaze iz akademske zajednice i bave se aktivizmom i feminizmom. Što se tiče muške zastupljenosti i muške perspektive objavljen je jedan intervju s Vjeranom Katunarićem o njegovom viđenju feminizma, članak o ženama i vojsci koji je napisao Tomislav Smerić te članak Vlade Galičića o ženama u poduzetništvu. Časopis je izlazio zahvaljujući financijskoj pomoći stranih organizacija kao što su Frauen-Anstiftung iz Hamburga, MAMACASH iz Amsterdama, Women's World Day of Prayer, Norwegian People's Aid, Press Now Nizozemska. Od domaćih, časopis su financirali Institut Otvoreno društvo, Hrvatska i Gradski ured za kulturu, Zagreb. Cijena časopisa bila je 20 kuna.¹²⁹

Početna verzija objavljena je kao prospekt, nakon čega izlazi kao časopis sve do 2008. godine kada je ugašen jer nije imao stabilan izvor financiranja. Časopis je ovisio o donacijama, a institucionalna podrška od strane vlade i kulturnih organizacija bila je nedovoljna. Aida Begić bila je urednica nultog i prvog broja, nakon čega ulogu glavne urednice preuzima Đurđa Knežević. Prva likovna urednica bila je Sanja Iveković, a kasnije ju nasljeđuju Sunčica Hrašćanec 1998. godine te Karmen Gasparin 1999. godine. Na naslovnicama većinom prevladava crna i crvena boja uz motive koji privlače pažnju.¹³⁰ Naziv časopis vuče poveznicu s frazom „Bread and roses“ koja je upotrebljavana 1912. godine za vrijeme štrajka tekstilnih radnica, većinom imigrantica u Massachusettsu. Demonstracije su privukle pažnju i simpatije američkih građana. Pisale su se pjesme o kruhu i ružama i tako je fraza „kruh i ruže“ postala simbol borbe za radnička i ženska prava te su ju feministice tijekom 1960-ih godina popularizirale. Fraza se činila savršenom simbolikom - kruh označuje osnovne životne potrebe, materijalnu sigurnost, a ruže predstavljaju nematerijalnu sigurnost poput dostojanstva i poštovanja. Fraza iz protesta uzeta je za naziv feminističkog časopisa koji bi obrađivao razne teme iz života žena što uključuju upravo to – borbu za ravnopravnost, radnička prava, ali i društvenu, socijalnu sferu.¹³¹

Časopis je upotrebljavao nekoliko metoda u svom radu: primjena intersekcionalnosti - odnosno ukazivanje na različite vrste diskriminacije (po spolu, rasi, nacionalnosti, seksualnosti, klasi itd.), njihovo međusobno ispreplitanje te ih se nastoji proučavati zajedno. Pa tako na primjer Andrea Špehar ukazuje na negativne stereotipe o lezbijkama i kako se automatski feminizam i lezbijstvo

¹²⁹ *Kruh i ruže*, 0 – 34, (1993 – 2008).

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Ana Rajković, “Nikad veća potreba za kruhom i ružama“, *VoxFeminae.net* <https://voxfeminae.net/pravednost/nikad-veca-potreba-za-kruhom-i-ruzama/> (posjet 16. 10. 2024).

poistovjećuju.¹³² Suzana Kunac analizira odnos medija prema homoseksualcima te dolazi do zaključka da mediji odnosno autori iznose vlastite subjektivne stavove, a pristup temi varira o uređivačkoj politici.¹³³ Tatjana Greif piše o istospolnom partnerstvu u Sloveniji. Ističe kako istospolna partnerstva nisu zaštićena i često ih se diskriminira, a u javnost postoji strah od takozvane krize društvenih vrijednosti.¹³⁴ Članak *Ženska prava: sudjelovanje Romkinja u javnom životu* koji je napisala Isabela Michalache razmatra ulogu Romkinja unutar romske zajednice, odnos i potencijalni otpor prema patrijarhatu. Ukazuje da su glavni problemi s kojima se susreću Romkinje obiteljsko nasilje, trgovina ženama i rodna diskriminacija.¹³⁵

Informiranje i obrazovanje – objavljuju se analize, eseji, članci, intervjui u vezi tema koje nisu prisutne u ostalim medijima ili su slabo zastupljene, također se predstavljaju razne organizacije i njihov rad. Primjeri takvih tekstova su *Dossier Peking* gdje se daje osvrt na Četvrtu konferenciju o ženama u Pekingu. Daju se informacije kako se pripremaju i izrađuju nacionalni izvještaji, tko i kako može sudjelovati na konferenciji te koji su potrebni dokumenti.¹³⁶ Sunčica Dajmanović piše o razvoju e-maila na prostoru bivše Jugoslavije. Pojašnjava čitateljima što je kompjutorska komunikacija, ističe *Udruženje za progresivnu komunikaciju* (APC) koje nastoji educirati žene i osposobiti ih za rad koji uključuje elektronsku komunikaciju.¹³⁷ Regina Shakakata donosi zanimljive podatke o ravnopravnim počecima e-maila/Internta u Zambiji i kako je s vremenom većinska, muška hijerarhija na radnim mjestima dovela do slobodnijeg pristupa e-mailu muškom osoblju u odnosu na žensko osoblje što je nakraju izazvalo pojavu neravnopravnosti i u cyberspace-u.¹³⁸ A intervju s Radom Iveković daje osvrt na razvoj feminizma na području bivše Jugoslavije te objašnjava što je feminizam za nju.¹³⁹

Promoviranje socijalne pravde i osvještavanje o političkim temama – ukazuje se na socijalnu nepravdu, potiče se aktivizma, zagovaraju se prava svih društvenih skupina. Primjerice, Đurđa Knežević piše o tome kao je proslavljen 8. mart 1995. u Zagrebu. Navodi da se je sedamdesetak

¹³² Andrea Špehar, “Lezbijstvo i feminizam“, *Kruh i ruže* 2 (1994): 31.

¹³³ Suzana Kunac, “Mediji i homoseksualnost“, *Kruh i ruže* 2 (1994): 36.

¹³⁴ Tatjana Greif, “Istospolno partnerstvo u Sloveniji“, *Kruh i ruže* 18 (2002): 24.

¹³⁵ Isabela Michalache, “Ženska prava: sudjelovanje Romkinja u javnom životu“, *Kruh i ruže* 24 (2004): 4.

¹³⁶ “Dossier Peking“, *Kruh i ruže* 2 (1994): 6 – 16.

¹³⁷ Sunčica Dajmanović, “Razvoj e-maila na prostoru bivše Jugoslavije“, *Kruh i ruže* 7 (1997): 4 – 5.

¹³⁸ Regina Shakakata “Ravnopravni počeci e-maila/Internta u Zambiji: što je uzrokovalo neravnopravnost?“, *Kruh i ruže* 7 (1997): 8.

¹³⁹ Rada Iveković, “Što je to feminizam?“, *Kruh i ruže* 9 (1998): 36.

žena s transparentima okupilo ispred Sabora Republike Hrvatske. Knežević smatra da su zastupnici u Saboru pokazali dobru volju, ali i neupućenost u problematiku.¹⁴⁰, Vesna Kesić daje izvještaj o prikupljanju potpisa za peticija za legalan i siguran pobačaj u Hrvatskoj. Navodi da je prikupljeno 19.984 potpisa, a povod ovoj akciji bio je prijedlog novog zakona o pobačaju koji predviđa obavezno savjetovanje žene s liječnikom, socijalnim radnikom i svećenikom.¹⁴¹, Maja Dubljević analizira žensku politika u Hrvatskoj prije i poslije Tuđmana. Ističe daje nakon promjena i stvaranja nove države izostala ideja o rodnoj zastupljenosti žena u novoj Vladi. Nakon parlamentarnih izbora u siječnju 2000. godine broj zastupnica porastao je sa 7.8% na 21.5%.¹⁴² Ivona Radačić u članku *Pravne promjene vezane uz status žena u Hrvatskoj i njihova implementacija* predstavlja dokumente i zakone za zaštitu prava žena u Hrvatskoj. Ističe Zakon o ravnopravnosti spolova iz 2003. godine kako korak naprijed u promicanju rodne ravnopravnosti, preporuča donošenje posebnog zakona protiv trgovine ljudima. Kritizira Zakon o zaštiti od obiteljskog nasilja iz 2003. godine jer tretira sve oblike nasilja kao prekršaje s maksimalnom kaznom od 60 dana, također ukazuje na probleme suđenja kad je u pitanju seksualno nasilje, kazne su niske, a sama definicija silovanja je preusko definirana.¹⁴³

Stavljanje u središte radnike i radnička prava – ukazuje se na značaj ženske radne snage i njihove izazove. Pa tako Jagoda Milidrag Šmid piše o ekonomskom položaju žena u Hrvatskoj. Ističe javni pritisak kojem su izložene žene da rađaju čim veći broj djece, a u isto vrijeme postoje zahtijevanja od njih za većom ekonomskom učinkovitošću. Što se tiče radne hijerarhije, na vodećim mjestima većinom su muškarci iako istraživanja pokazuju da su zaposlene žene prosječno obrazovanije i uspješnije u završavanju studija od zaposlenih muškaraca.¹⁴⁴ Nada Kerovec u članku *(Ne)jednakost žena na tržištu rada* navodi da je 2000. godine vidljiva podjela po spolu na tržištu rada. Žene su najviše zaposlene u zdravstvu, socijalnim djelatnostima, obrazovanju i trgovini na malo. Većinom obavljaju poslove koju su niže plaćeni u odnosu na poslove koje obavljaju muškarci.¹⁴⁵ Ivanka Avelini Holjevac i Vlado Galičić pišu o ženama u poduzetništvu i kako je njima u startu teže u odnosu na njihove muške kolege. Neki od razloga su socijalni pritisak zbog tradicionalnih uloga,

¹⁴⁰ Đurđa Knežević, “Kako smo proslavile 8. mart“, *Kruh i ruže* 4 (1995): 60.

¹⁴¹ Vesna Kesić, “Peticija za legalan i siguran pobačaj u Hrvatskoj“, *Kruh i ruže* 4 (1995): 61.

¹⁴² Maja Dubljević, “Ženska politika za vrijeme i nakon Tuđmana“, *Kruh i ruže* 17 (2000): 31 – 37.

¹⁴³ Ivona Radačić, “Pravne promjene vezane uz status žena u Hrvatskoj i njihova implementacija“, *Kruh i ruže* 28 (2005): 5 – 10.

¹⁴⁴ Jagoda Milidrag Šmid, “Ekonomski položaj žena u Hrvatskoj“, *Kruh i ruže* 26 (2005):5 – 8.

¹⁴⁵ Nada Kerovec, “(Ne)jednakost žena na tržištu rada“, *Kruh i ruže* 26 (2005): 19 – 26.

nedostatak podrške obitelji i samopouzdanja, neposjedovanje nekretnine i pokretne imovine za osiguranje poduzetničkog kredita, poteškoće pri usklađivanju obiteljskih obaveza s poduzetničkim aktivnostima te zakonodavni okviri koji ne potiču, već ponekad i koče razvoj ženskog poduzetništva. Ističu da je najviše vidljiva razlika u plaćama između žena i muškaraca na istom radnom mjestu na menadžerskim pozicijama gdje su žene u pravilu za isti posao plaćene manje.¹⁴⁶ Elvira Koić definira mobbing kao psihičko uznemiravanje na radnom mjestu. Navodi da su istraživanja pokazala da je kod žena u odnosu na muškarce 75% veća šansa da će postati žrtve mobbinga. Mobbing i seksualno uznemiravanje u zemljama tradicionalnog odgoja ne shvaća se dovoljno ozbiljno već se prihvaća pod normalno. Autorica tvrdi da je potrebno raditi na osvješćivanju i edukaciji.¹⁴⁷

Časopis je imao nekoliko stalnih rubrika. Tako u rubrici „Prijevod“ svaki broj bi donosio prijevod stranog eseja, članka, osvrtu i slično, koji se uklapa u temu koja se obrađuje u predviđenom broju. Rubrika „Prikaz“ donosila je recenzije knjiga, u rubrici „Tko su i što rade?“ predstavljane su ženske udruge i organizacije. Na svakom kraju broja nalazila se rubrika „Vijesti, kalendar“ koja je donosila feminističke vijesti iz Hrvatske i svijeta.¹⁴⁸

Časopis prati pojave s različitih područja, a teme koje obuhvaća možemo svrstati u nekoliko kategorija: politika, zdravlje – tijelo – seksualnost, kultura i društvo te feminizam.

Politika kao tema najviše se ponavlja i njoj su posvećena četiri izdanja. Časopis se temom politike najčešće bavi nakon održanih izbora. Pa tako nakon održanih izbora 1997. godine donosi se analiza stranačkih programa iz ženske perspektive, propituje se koliko su žene prisutne u medijima za izbornu vrijeme te koliko žene zapravo participiraju na hrvatskoj političkoj sceni. Navodi se dostupna literatura iz fonda knjižnice Ženske infoteke na temu žene i politika za one koje ova tema više zanima.¹⁴⁹ Nakon izbora održanih u siječnju 2000. godine porasla je zastupljenost žena u Saboru sa osam posto na dvadeset, pa je tako još jedan broj posvećen izborima, rezultatima izbora,

¹⁴⁶ Ivanka Avelini Holjevac, Vlado Galičić, „Žene u poduzetništvu“, *Kruh i ruže* 26 (2005): 34 – 39.

¹⁴⁷ Elvira Koić, „Mobbing, tokenizam, seksualno uznemiravanje žena na radnom mjestu“, *Kruh i ruže* 26 (2005): 46 – 51.

¹⁴⁸ *Kruh i ruže*, 0 – 34, (1993 – 2008).

¹⁴⁹ *Kruh i ruže*, 8 (1997).

propituje se zašto su žene u Hrvatskoj nezainteresirane za politiku.¹⁵⁰ Analizira se ženska politika u periodu predsjednika Franje Tuđmana te nakon njega.¹⁵¹

U kategoriju zdravlje – tijelo – seksualnost možemo svrstati teme o kojima se ne govori dovoljno. Pa tako autori pišu o ženskoj seksualnosti koja se promatra kroz umjetnost, književnost i mitologiju, o (ne)znanju o seksu i ženskoj anatomiji do 19. stoljeća, konceptu djevičanstva sve s ciljem da se razbiju predrasude.¹⁵² Objavljen je niz članaka na temu psihološkog zdravlja i psihoanalize kod žena. Irena Bezić objašnjava što za nju znači psihoterapija te navodi da su tipične ženske teme koje se problematiziraju u psihoterapiji samopouzdanje, sposobnost izražavanja ljutnje i bijesa, odnos prema vlastitom tijelu i seksualnosti. Donose se prijevodi klasičnih psihoanalitičkih tekstova s namjerom da se pokaže čitateljima odakle dolaze današnje zablude i predrasude. Primjer takvog teksta je članak utemeljitelja psihoanalize Sigmunda Freuda koji analizira žensku seksualnost.¹⁵³

Kultura i društvo kao kategorija obuhvaća širok niz tema. Piše se o plesu i zagrebačkoj plesnoj sceni. Objavljeni su intervjui sa značajnim hrvatskim plesačicama – Sonjom Kastl, Milanom Broš i Zagom Živković. Predstavljen je Zagrebački plesni ansambl, te plesačice Katja Šimunić, Jasminka Neufeld, Ksenija Čorić, Ljiljana Mikulčić, Vesna Mimica, Jasna Frankić Brkljačić, Višnja Nazor i Jasmina Jurković. Također objavljen je niz tekstova koji donose novo, alternativno viđenje plesne umjetnosti.¹⁵⁴ Jedan od brojeva je posvećen ženama i filmu. Prikazuje se na koje sve načine film koristi stereotipe u prezentaciji žena, pokušava se ukazati na patrijarhalnost u hrvatskom filmu. Daje se prostor ženama koje rade u filmskoj industriji da se predstave pa su tako vođeni intervjui s filmskom kritičarkom Dijanom Nenadić, glumicom Sanjom Vejnović i redateljicom Snježanom Tribuson.¹⁵⁵ Jedna od tema je i ženska književnost, analizira se kako su ženski likovi prikazani u suvremenoj hrvatskoj književnosti.¹⁵⁶ Nastoji se uključiti i manjine, pa tako jedan od brojeva tematizira Romkinje. Predstavljena je njihova kultura, problemi s kojima se susreću, naveden je popis literature dostupne u Ženskoj infoteci na temu Roma, a u rubrici *Tko su i što rade?* prikazano

¹⁵⁰ *Kruh i ruže*, 13 (2000).

¹⁵¹ *Kruh i ruže*, 17 (2002).

¹⁵² *Kruh i ruže*, 19 (2003).

¹⁵³ *Kruh i ruže*, 14.

¹⁵⁴ *Kruh i ruže*, 4 (1995).

¹⁵⁵ *Kruh i ruže*, 12 (1999).

¹⁵⁶ *Kruh i ruže*, 25 (2005).

je djelovanje udruga Romkinja.¹⁵⁷ U ovu kategoriju možemo svrstati i temu žene u povijesti. Nastojalo se kroz različite članke ukazati na žensku prisutnost, ali i neprisutnost u povijesti. Autorice pišu o ženama u baroknoj Hrvatskoj, o rodu i povijesti u zapadnoj Hrvatskoj, o virdžinama i njihovima zavjetima i drugim sociološkim aspektima koji su utjecali na prikazivanje žena kroz povijest.¹⁵⁸

Na temu feminizma objavljen je niz članaka. Andrea Feldman, Bojana Genov, Vesna Kesić, Rada Iveković pišu o svojem viđenju feminizma i samoj definiciji. Zorica Špoljar propituje postoji li feminizam u Hrvatskoj, Danijela Babić ukazuje na to da je feminizam potreban i muškarcima.¹⁵⁹ Ankica Čakardić upoznaje čitatelje s feminističkim pokretom, aktivizmom i feminističkim teorijama.¹⁶⁰ Predstavljen je ekofeminizam te se u tekstovima nastoji ukazati na povezanost dominacije nad okolišem s dominacijom nad ženama.¹⁶¹

Časopis *Treća* počeo je izlaziti na inicijativu Centra za ženske studije 1998. godine te izlazi i danas. Namjera iza ovog časopisa je da postoji platforma koja bi poticala istraživanje i pisanje iz feminističke perspektive gdje bi se mogli objavljivati stručni, teorijski, znanstveni članci te voditi rasprave. Ciljana publika prvenstveno je akademska zajednica, istraživači i teoretičari koji se bave rodnim studijima, antropologijom, sociologijom i drugim humanističkim granama. Većinom su autori tekstova žene iz akademske zajednice. Svi brojevi dostupni su u pdfu na web stranici Centra za ženske studije. Časopis izlazi zahvaljujući financijskoj pomoći Centra za ženske studije, Ministarstva kulture Republike Hrvatske, grada Zagreba, Instituta Otvoreno Društvo - Hrvatska, Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva, ali i financijskoj pomoći međunarodnih organizacija i fondacija poput MamaCash Nizozemska, Open Society Institute Ney York, Network East West Women, Heart and Hand Fund, Global Fund for Women, The Rachel and Ben Vaughan Foundation, Mediterranean Women's Fund. Prva glavna urednica časopisa bila je Željka Jelavić, a zamijenila ju je Nataša Govedić. Naziv *Treća* odnosi se na treći val feminizma, ali može simbolizirati i drugačiji, treći put u pogledima i razmišljanju u odnosu na tradicionalne.¹⁶²

¹⁵⁷ *Kruh i ruže*, 24 (2004).

¹⁵⁸ *Kruh i ruže*, 15.

¹⁵⁹ *Kruh i ruže*, 9 (1998).

¹⁶⁰ *Kruh i ruže*, 33 (2007).

¹⁶¹ *Kruh i ruže*, 30 (2006).

¹⁶² *Treća*, vol. I – XII., br. 1-2, (1998 – 2010).

Časopis u svom radu primjenjuje nekoliko metoda i strategija:

Interdisciplinarnost i intersekcionalnost - povezuje feminizam, rodne studije sa antropologijom, sociologijom, filozofijom i drugim humanističkim znanostima. Inkluzivan je i analiziraju se različiti oblici diskriminacije na temelju roda, spola, rase, seksualnosti itd. Primjeri takvih tekstova su članak na filozofsku temu dekonstrukcije subjekta Katarine Kolozova - *Nietzsche i poststrukturalističke teorije subjektiviteta: čitanje Judith Butler* u kojem se autorica referira na teoriju subjektiviteta Judith Butler.¹⁶³, Elvina Šehić objašnjava pojam fundamentalizam, ističe probleme koji nastaju zahvaljujući religijskom fundamentalizmu kao što je pitanje pobačaja, te pokrivanje ženskog tijela i lica.¹⁶⁴ Susan Wendell u tekstu *Feminizam, tjelesna nesposobnost i transcendentnost tijela* piše o tjelesnosti i ističe da je važno razmotriti iskustva ljudi s poteškoćama.¹⁶⁵ Ana Štambuk analizira televizijsku seriju *Xena: princeza ratnica* kao reprezentaciju lezbijske seksualnosti. Primjećuje da se u seriji daju određene naznake kroz dvosmislene poglede, dodire i rečenice, no nema službene potvrde odnosa među glavnim likovima, Uspoređuje seriju s realnom situacijom u svijetu te konzervativnim stavom koji tvrdi da nema ništa protiv homoseksualnih osoba, ali neka svoju seksualnu orijentaciju ne pokazuju u javnosti.¹⁶⁶

Davanje prostora umjetnicama i umjetničkom izražavanju kroz feminističke i rodne teme - primjer tome je tekst koji predstavlja Šest hrvatskih umjetnica uključenih u međunarodni projekt Žene prekoračuju granice, a to su Sanja Iveković, Vlasta Delimar, Jelena Perić, Ksenija Turčić, Ivana Keser i Magdalena Pederin.¹⁶⁷, Ileana Pintilie u tekstu *Hipostaze Medeje - ili o ignoriranoj ženskosti. Bilješke o nekim prikazima u suvremenoj rumunjskoj umjetnosti* predstavlja rumunjske umjetnice Getu Bratascu i Amaliju Perjovschi te njihovo viđenje ženskosti u patrijarhalnom rumunjskom društvu.¹⁶⁸, Ljiljana Kolečnik piše o feminističkoj umjetnosti u zemljama bivšeg Istočnog bloka, ističe kako su se ženske teme i ženski problemi odbacivali u socijalističkim zemljama pod premisom da je socijalizam pokretu u kojem je društvo homogeno i nema podjela

¹⁶³ Katarina Kolozova, "Nietzsche i poststrukturalističke teorije subjektiviteta: čitanje Judith Butler", *Treća*, vol. II, br. 2 (2000): 131.

¹⁶⁴ Elvina Šehić, "Feministički odgovori fundamentalizma", *Treća*, vol. IX, br. 1 (2007): 116.

¹⁶⁵ Susan Wendell, "Feminizam, tjelesna nesposobnost i transcendentnost tijela", *Treća*, vol. IV, br. 1 (2002): 196.

¹⁶⁶ Ana Štambuk, "Xena: princeza ratnica i reprezentacija lezbijske seksualnosti", *Treća*, vol. IX, br. 1 (2007): 96 – 99.

¹⁶⁷ Nada Beroš, "Šest hrvatskih umjetnica uključenih u međunarodni projekt Žene prekoračuju granice", *Treća*, vol. I, br. 1 (1998): 139.

¹⁶⁸ Ileana Pintilie, "Hipostaze Medeje - ili o ignoriranoj ženskosti. Bilješke o nekim prikazima u suvremenoj rumunjskoj umjetnosti", *Treća*, vol. II, br. 2 (2000): 171.

prema klasi, rodu i kulturi. Zbog toga su mnoge umjetnice iz zemalja Istočnog bloka odbijale kategorizirati svoju umjetnost i stvaralaštvo kao feminističko, a mnoge odbijaju i danas.¹⁶⁹ A u članku *Treba li nam muzej hrvatskih slikarica* daje se osvrt na izložbu „Hrvatske slikarice plemkinje“ iz zbirke dr. Josipa Kovačića. U nastavku se propituje je li potrebno da se osnuje muzej *hrvatskih slikarica*. Dio feminističkih povjesničarki umjetnosti podržava tu inicijativu i smatra da je svaki pokušaj povećanja vidljivosti ženske umjetnosti dobrodošao, a drugi dio smatra da to nije potrebno već treba žensku umjetnost uključiti u stalne postavne već postojećih muzeja.¹⁷⁰

Informiranje i obrazovanje o specifičnim temama - objavljuju se akademski relevantni članci, eseji i intervjui. Naglasak je na feminističkoj teoriji i proučavanju feminističke perspektive. Pa je tako objavljen tekst Michaela E. Zimmerman koji govori o ekologiji, kritički propituje ekofeminizam i upozorava na potencijalnu proturječnost.¹⁷¹ Vandana Shiva u tekstu *Prijetnje biološkoj i kulturnoj raznovrsnosti* daje tezu da se prevladavanjem kolonizacije prirode, žena i Trećeg svijeta može postići očuvanje raznovrsnosti.¹⁷² Kristina Zaborski-Čunović propituje postojanje feminističke metodologije u znanosti i čime se bave feminističke istraživačice,¹⁷³ a Anne K. Mellor upoznaje čitatelje s idejom o postojanju feminističkih utopija. Analizira tri vrste feminističkih utopija, koja bi bila ostvariva i potencijalni primjer za društveno i političko organiziranje u budućnosti.¹⁷⁴

Naslovnice časopisa su umjetničke, odražavaju glavnu temu. Sadržaj je organiziran na prikaze, razgovore, recenzije, studije i članke, podjela varira o broju. Časopis je podijeljen na brojeve i volumene. Uključuje širok raspon tema, svaki broj i volumen ima jednu glavnu temu.

Podjela tema u časopisu može se svrstati u nekoliko glavnih kategorija: feministička teorija i filozofija, identitet – tijelo – seksualnost, kultura – umjetnost – društvo.

Feministička teorija i filozofija: objavljuju se eseji i članci koji se bave feminističkim teorijama pri čemu se koriste filozofski koncepti. Pa tako na primjer tematizira se ekofeminizam kojega pobliže objašnjava Michael E. Zimmerman, o ekofeminističkom društvu piše Françoise d'Eaubonne a Marti Kheel upoznaje čitatelje s ciljevima ekofeminizma.¹⁷⁵ Ana Raffai piše o feminističkoj

¹⁶⁹ Ljiljana Kolečnik, “Umjetnice u postsocijalističkim zemljama“, *Treća*, vol. II, br. 1 (2000):81.

¹⁷⁰ Ljiljana Kolečnik, “Treba li nam muzej Hrvatskih slikarica“, *Treća*, vol. IV, br. 2 (2002): 288 – 290.

¹⁷¹ Michael E. Zimmerman, “Dubinska ekologija i ekofeminizam: početak dijaloga“, *Treća*, vol. II, br. 2 (2000):95.

¹⁷² Vandana Shiva, “Prijetnje biološkoj i kulturnoj raznovrsnosti“, *Treća*, vol. II, br. 2 (2000):105.

¹⁷³ Kristina Zaborski-Čunović – Feministička epistemologija kao izazov, *Treća*, vol. IV, br. 2 (2002):196.

¹⁷⁴ Anne K. Mellor, “O feminističkim utopijama“, *Treća*, vol. VIII, br. 1 (2006):39.

¹⁷⁵ *Treća*, vol. II, br. 2 (2000).

teologiji i samoodređenju, a Anna Maria Crunfelder daje kritički osvrt na oblike štovanja Blažene Djevice Marije u crkvenoj i pučkoj pobožnosti.¹⁷⁶ Također tematizira se feministička utopija i predstavljeni su šaroliki pogledi na pojam utopija. Predstavljen je tekst Sally Alexander koji govori o feminističkim utopijama iz 1920-ih, Saskia Poldervaart daje povijesni pregled na temu utopija, Anne K. Mellor piše o utopijama u znanstvenoj fantastici.¹⁷⁷

Identitet – tijelo – seksualnost: objavljuju se istraživanja i eseji o različitim rodnim identitetima i njihovoj vidljivosti, rasprave o rodnim ulogama i stereotipima. Na primjer, piše se o ženskom identitetu,¹⁷⁸ o majčinstvu, spremnosti odnosno nespremnosti za ulogu majke, samostalnoj karijeri, porođajnom iskustvu.¹⁷⁹ Objavljen je niz radova o tjelesnosti. Tijelo se sagledava kao društveni konstrukt, a ne samo kao fizički objekt. Nastoji se kritički promišljati o tijelu i proučavati ga iz različitih perspektiva. Radovi su podijeljeni u kategorije - politička tijela, kazališna tijela, književna tijela, postkolonijalna tijela, cyber tijela, queer tijela,¹⁸⁰ filozofsko tijelo, maskulina tijela, likovna tijela, tijela u medicinskom diskursu i hendikepirana tijela, mitska i astralna tijela, te filmska tijela.¹⁸¹ Propituje se odnos roda i seksualnosti, a objavljeni su i radovi koji potiču na raspravu o negativnim i pozitivnim aspektima pornografije.¹⁸²

Kultura – umjetnost – društvo: Analizira se medijski prikaz žena i marginaliziranih skupina u medijima, kroz feministički pogled kritizira se popularna kultura i njezin potencijalni utjecaj na rodne uloge i njihovo formiranje. Primjerice, analizira se kako su žene prikazane u videoigrama, kako mediji utječu na stvaranje ideologije majčinstva.¹⁸³ Objavljuju se osvrti i recenzije umjetničkih i književnih djela iz feminističke perspektive, zatim tekstovi o ženskim umjetnicama kroz povijest. Daje se prostor ženskim glasovima da promoviraju svoje stvaralaštvo.¹⁸⁴ Tematizira se strukturalno nasilje i pamćenje. Pa tako autori pišu o nasilju svakodnevnog života, o kulturi pamćenja osobito o pamćenju traume. Objavljen je tekst u kojem Natka Badurina analizira politiku

¹⁷⁶ *Treća*, vol. I, br. 2 (1999).

¹⁷⁷ *Treća*, vol. VIII, br. 1 (2006).

¹⁷⁸ *Treća*, vol. I, br. 1 (1998).

¹⁷⁹ *Treća*, vol. XI, br. 1 (2009).

¹⁸⁰ *Treća*, vol. III, br. 1 (2001).

¹⁸¹ *Treća*, vol. IV, br. 1 (2002).

¹⁸² *Treća*, vol. V, br. 1 - 2 (2003).

¹⁸³ *Treća*, vol. VI, br. 1 (2004).

¹⁸⁴ *Treća*, vol. XII, br. 1 (2010).

i kulturu pamćenja na temelju ženskih iskustva u nacističkim logorima, a Rada Borić je progovorila o političkoj traumi i medijskom linču na hrvatske feministkinje početkom rata u Hrvatskoj.¹⁸⁵

Feminističkim časopisima *Kruh i ruže* i *Treća* zajednička su tri elementa – aktivizam, teorija i knjiženost. Sadrže aktivistička obilježja, autori tekstova nastoje promovirati feminizam kroz svoje pisanje. Časopisi zagovaraju ženska prava, prava marginaliziranih skupina poput LGBTQ+ populacije te se bore protiv nepravde i nasilja nad ženama. Časopisi donose različite postojeće feminističke teorije i nastoje ih približiti čitateljima na način da ih svrstavaju u lokalni, domaći diskurs. Donose značajan doprinos u književnosti svojim analizama i prikazima, te promoviraju ženske glasove dajući im prostor za njihovo stvaralaštvo.

Što se tiče razlika, časopis *Kruh i ruže* nema pravilan niz izdavanja brojeva, ponekad izlaze novi brojevi dva put godišnje, nekad četiri, a nekad samo jednom godišnje, *Treća* izlazi isprva dva put godišnje, a u zadnjih par godina jednom godišnje. Jedan broj časopisa *Kruh i ruže* u prosjeku ima pedeset do osamdeset stranica, dok je *Treća* većeg opsega, neki brojevi protežu se do tristo i petsto stranica. Tekstovi u časopisu *Kruh i ruže* jednostavnije su pisani, za običnu publiku koja pokazuje interes za feminizam, na jasan i razumljiv način namijenjen svima bez obzira na dob ili obrazovanje, dok je časopis *Treća* namijenjen akademikima, istraživačima i studentima, jezik pisanja je teoretski sa dubokim analizama. Svojim izdavanjem *Kruh i ruže* i *Treća* značajno su doprinijeli feminističkoj sceni u Hrvatskoj osiguravanjem platforme za širenje feminističkih ideja ženama.

¹⁸⁵ *Treća*, vol. IX, br. 2 (2007).

b) Digitalni mediji

Digitalni mediji pokazali su se u svijetu, ali i Hrvatskoj kao bitan faktor u širenju feminističkih ideja koji daju podršku borbi za ravnopravnost. Zahvaljujući njima feminističke ideje brže i lakše dopiru do publike. Djeluju kao baza na kojoj marginalizirane skupine imaju glas. Zahvaljujući hashtag kampanjama poput #MeToo, #BlackLivesMatter, #HeforShe itd. više nego ikad raspravlja se o seksualnom nasilju, neravnopravnosti i drugim diskriminacijama. Digitalni mediji omogućavaju bržu organizaciju aktivizma. Sada se o kampanjama i protestima može saznati preko Interneta, a peticije se mogu potpisivati *online*. Nastaju digitalne zajednice, feministi i aktivisti iz cijelog svijeta kroz digitalne alate lakše međusobno surađuju, šire iskustva i načine rada. Digitalni mediji imaju važnu ulogu u upoznavanju mlađih generacija s feminizmom s obzirom da su društvene mreže njima glavno mjesto odakle dobivaju informacije. Najaktivniji i najpoznatiji web portali koji se bave temom feminizma u Hrvatskoj su *VoxFeminae.net* i *Libela.org* te će zato oni biti predstavljeni u nastavku.

VoxFeminae.net je utemeljen 2006. godine te je još uvijek dostupan online i aktivan. Nastao je na inicijativu organizacije *K-zona* s ciljem da se promoviraju ideje rodne ravnopravnosti, feminizma, prava žena te LGBTQ+ prava. Portal novčano podržavaju Grad Zagreb, Ministarstvo kulture i medija, Fond za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija, EU fondovi, čitatelji kroz crowdfunding kampanje i donacije. Glavna urednica je Tihana Bertek. Tekstovi na portalu se objavljuju svakodnevno te su podijeljeni tematski po rubrikama. Portal sadrži pet rubrika – *Vijesti*, *Kultura*, *Pravednost*, *Strašne žene*, *Feministyle* te kalendar događanja.¹⁸⁶

Rubrika *Vijesti* donosi informacije o događajima u svijetu i Hrvatskoj na temu rodne ravnopravnosti, prava žena, socijalnog aktivizma, raznih inicijativa i akcija. Pa je tako naprimjer objavljen članak koji donosi izvještaj s predavanja „Transrodnost, pojam, sadržaj“¹⁸⁷, zatim članak koji izvještava o smrti spisateljice i feministkinje Jasenke Kodrnja¹⁸⁸, pobrojane su najbolje izložbe

¹⁸⁶ *Voxfeminae.net*, <https://voxfeminae.net/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁸⁷ Gabrijela Ivanov, “Izvještaj sa večeri ‘Transrodnost, pojam i sadržaj’“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/vijesti/izvjestaj-sa-veceri-transrodnost-pojam-i-sadrzaj/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁸⁸ “Preminula spisateljica, sociologinja i feministica Jasenka Kodrnja“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/vijesti/preminula-spisateljica-sociologinja-i-feministica-jasenka-kodrnja/> (posjet 16. 10. 2024).

ženskih umjetnika u New Yorku 2010. godine¹⁸⁹, predstavljeno je pleme Mosuo u kojem vlada matrijarhat¹⁹⁰, objavljeno je tko je 2010. godine dobitnica nagrade Woman in Agriculture¹⁹¹ itd.

Rubrika *Kultura* sadrži kulturne i umjetničke teme, ovdje se ukazuje na vidljivost žena u umjetnosti i kulturu, objavljuju se tekstovi o aktualnim izložbama, predstavama, filmovima, festivalima, književnim događajima, predstavljaju se umjetnice, knjige, glazba, vode se intervjui te se daju kulturne analize. Pa su tako na primjer objavljeni tekstovi o izložbama Alenke Spacal koja je nosila naziv *Vješanje*¹⁹² te Petre Grozaj čija se izložba zvala *Gospođice iz kataloga*.¹⁹³ Predstavljena je knjiga *Dom i svijet* autorice Renate Jambrešić Kirin.¹⁹⁴ Objavljen je članak u kojem su predstavljene hrvatske pjesnikinje.¹⁹⁵

Rubrika *Pravednost* ukazuje na različite oblike neravnopravnosti u društvu. U ovoj rubrici objavljuju se članci vezani uz ljudska prava, ženska reproduktivna prava, prava manjina, migracije, izvještava se o kampanjama i akcijama, proučavaju se zakonske promjene, kakav je utjecaj politike na ženska prava i prava manjina, analiziraju rodne razlike plaća, propituju se uvjeti rada i iskorištavanje radnika, također se objavljuju i tekstovi edukativnog karaktera koji informiraju čitatelje o njihovim pravima, ali i kako da se i oni aktiviraju u borbi protiv diskriminacije. Primjeri iz ove rubrike su intervju s Radom Borić¹⁹⁶, članak povodom Dana žena u kojem se podsjeća da taj dan nije Valentinovo, poziva se na podršku ženama i aktivizam, a ne na kupovinu cvijeća¹⁹⁷,

¹⁸⁹ “Najbolje izložbe u New Yorku 2010.“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/vijesti/najbolje-izlozbe-u-new-yorku-2010/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹⁰ “Mosuo – posljednji matrijarhat na zemlji?“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/vijesti/mosuo-posljednji-matrijarhat-na-zemlji/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹¹ “Agrokulturna žena 2010.“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/vijesti/agrokulturna-zena-2010/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹² “Alenka Spacal: Vješanje“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/kultura/alenka-spacal-vjesanje/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹³ Vedrana Lukačević, “Petra Grozaj: Gospođice iz kataloga“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/kultura/petra-grozaj-gospodice-iz-kataloga/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹⁴ Barbara Matejčić, “Što donosi ‘Dom i svijet’ Renate Jambrešić Kirin?“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/kultura/sto-donosi-dom-i-svijet-renate-jambresic-kirin/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹⁵ Olja Savičević Ivančević, “Tko su hrvatske pjesnikinje?“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/kultura/tko-su-hrvatske-pjesnikinje/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹⁶ Maja Hrgović, “Rada Borić: Danas već i sama riječ feminizam izaziva zazor“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/pravednost/rada-boric-danas-vec-i-sama-rijec-feminizam-izaziva-zazor/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹⁷ “Ko se boji žena još? Osmi mart nije Valentinovo. Flowers won’t do.“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/pravednost/ko-se-boji-zena-jos-8-mart-na-cunterviewu/> (posjet 16. 10. 2024).

zatim osvrtna na 9. Zagreb Pride¹⁹⁸, te je u razgovoru s Svjetlanom Šokčević predstavljena profil hrvatskih tekstilnih radnica.¹⁹⁹

Rubrika *Snažne žene* koncipirana je tako da svaki dan predstavi se bibliografija jedne značajne žene (na njen datum rođenja ili godišnjicu smrti) iz područja znanosti, sporta, politike, umjetnosti, aktivizma i dr. Ovim projektom nastoji se istražiti čim više žena iz prošlosti, a i sadašnjosti, njihova postignuća i izazovi s kojima su se susretale. Cilj je da zaboravljene, marginalizirane žene na ovaj način budu ponovno otkrivene i da im se prizna njihov doprinos svijetu. Među prvima u ovoj rubrici su predstavljene Diane DiMassa - američka feministkinja i crtačica stripova²⁰⁰, Tatjana Dunja Ivanišević – autorica prvog feminističkog filma u Jugoslaviji „Žemsko“²⁰¹, Sojourner Truth – američka abolicionistkinja i aktivistkinja za prava žena²⁰², Daphne Neville – glumica i ekološka aktivistkinja.²⁰³

Rubrika *Feministyle* objavljuje tekstove u kojima se moda povezuje s društvenim problemima, rodnom politikom, identitetom, aktivizmom i slično, naglasak je na pozitivnom stavu prema tijelu. U ovoj rubrici također je zastupljena i pop kultura s naglaskom na feminističku kritiku pa se tako objavljuju teme iz televizije, filma, glazbe, aktualna događanja s društvenih mreža. Na primjer objavljen je komentar na seriju *Nurse Jackie*²⁰⁴, preporuka za knjigu *One-Dimensional Woman*,

¹⁹⁸ Barbara Pleić, “9. Zagreb Pride ili zašto je dobro ‘talasati’“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/pravednost/9-zagreb-pride-ili-zasto-je-dobro-talasati/> (posjet 16. 10. 2024).

¹⁹⁹ Barbara Matejčić, “Profil tekstilne radnice: Počinje raditi s 15 i ne dočeka mirovinu“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/pravednost/svjetlana-sokcevic-predsjednica-sindikata-tekstila-obuce-i-gume-hrvatske/> (posjet 16. 10. 2024).

²⁰⁰ Lea Kralj Jager, “Diane DiMassa: Not your fucking spritz head girlfriend“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/strasne-zene/diane-dimassa-not-your-fucking-spritz-head-girlfriend/> (posjet 16. 10. 2024).

²⁰¹ Antonela Marušić, “Preminula Tatjana Dunja Ivanišević, autorica prvog feminističkog filma ‘Žemsko’ (1968)“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/strasne-zene/preminula-tatjana-dunja-ivanisevic-autorica-prvog-feministickog-filma-zemsko-1968/> (posjet 16. 10. 2024).

²⁰² Željka Vučković, “Sojourner Truth – od ropkinje do aktivistkinje za prava žena i ukidanje ropstva“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/strasne-zene/sojourner-truth-od-ropkinje-sa-sjevera-do-poznate-aktivistkinje-za-prava-zena-i-ukidanje-ropstva/> (posjet 16. 10. 2024).

²⁰³ Karmen Došen, “Daphne Neville – život posvećen vidrama“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/strasne-zene/daphne-neville-zivot-posvecen-vidrama/> (posjet 16. 10. 2024).

²⁰⁴ A. B., “Nurse Jackie – dobra serija o ne tako dobroj ženi“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/feministyle/nurse-jackie-dobra-serija-o-ne-tako-dobroj-zeni-2/> (posjet 16. 10. 2024).

autorice Nine Power²⁰⁵, predstavljen je blog The Body – Nothing Else koji proučava načine na koji umjetnice pristupaju svojem tijelu²⁰⁶ te osvrt na zbirku stripova Ženski strip na Balkanu²⁰⁷.

VoxFeminae.net organizira razne radionice, edukacije, festivale i događanja, a najpoznatiji njihov pothvat je *VoxFeminae Festival* koji se održava od 2007. godine, nastao je s ciljem promicanja ženskog stvaralaštva, pa se tako na njemu okupljaju aktivistice i umjetnice iz Hrvatske, ali i inozemstva. Program festivala sadrži umjetničke performanse, izložbe, radionice, filmske projekcije, javne tribine.²⁰⁸

Naglasak je na informiranju javnosti o feminizmu i rodnim pitanjima, a alati kojima posežu da uspiju u tome su najčešće društvene mreže – aktivno objavljuju i komuniciraju s čitateljima, odnosno pratiteljima na Facebooku, Instagramu i Youtubeu, time se stvara osjećaj pripadnosti, koriste se hashtag kampanjama čime njihov sadržaj postaje vidljiviji. Sadržaj portala je raznolik, teme su aktualne pa je time i portal i dalje relevantan. Portal omogućuje bolju informiranost i shvaćanje javnosti po pitanju feminizma. Osigurava prostor aktivizmu za ravnopravnost.²⁰⁹

Drugi istaknuti web portal koji se bavi rodnim i feminističkim temama u Hrvatskoj je *Libela.org*. Nastao je 2009. godine i aktivan je i danas. Nastoji služiti kao sigurno mjesto na kojem se čitatelji mogu educirati o feminističkim pitanjima i dati uvid u rodno osjetljivu percepciju. Osobe koje stoje iza portala nastoje koristiti rodno osjetljiv jezik i pridržavati se novinarske etike. Portal ima svog nakladnika, a to je *Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje* (CESI). Kao neprofitni medij financira se putem javnih natječaja.²¹⁰

Portal sadrži pet rubrika – *GenderFacts*, *Sa stavom*, *U fokusu*, *Razgovor* i *Stup srama*. U novoj rubrici *GenderFacts* provjeravaju se rodne dezinformacije, odnosno provjeravaju se tvrdnje, informacije, izjave političara i drugih javnih osoba te medija na temu rodne jednakosti te ih se ispravlja. Također se donose duboke analize zakonskih promjena, kako politike koje se provode

²⁰⁵ A.B., “Nina Power – Jednodimenzionalna žena“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/feministyle/nina-power-jednodimenzionalna-zena/> (posjet 16. 10. 2024).

²⁰⁶ “Ria Vanden Eynde: Samo tijelo“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/feministyle/ria-vanden-eynde-samo-tijelo/> (posjet 16. 10. 2024).

²⁰⁷ Leda Sutlović, “Ženski strip na Balkanu nema seksipilne nego sposobne likice“, *VoxFeminae.net*, <https://voxfeminae.net/feministyle/zenski-strip-na-balkanu-nema-seksipilne-nego-sposobne-likice/> (posjet 16. 10. 2024).

²⁰⁸ *VoxFeminae.net*

²⁰⁹ Isto

²¹⁰ *Libela.org* <https://libela.org/upoznajte-libelu/#o-nama> (posjet 16. 10. 2024).

utječu na ravnopravnost, donose se statistički podaci o neravnopravnosti u obrazovanju, zapošljavanju, politici i drugim sferama. Primjeri članaka – „Pitanje pobačaja: predstavnici i predstavnice Mosta imaju različite stavove“²¹¹, „Rodno dezinformacijski narativi u izbornoj kampanji: politički istaknute žene“²¹², „Parlamentarni izbori u Hrvatskoj i rodne dezinformacije (prvi dio)“²¹³, „Transrodna plivačica Lia Thomas ne natječe se na Olimpijskim igrama“.²¹⁴

U rubrici *Sa stavom* autori daju vlastito mišljenje, kritike i viđenje vezano uz aktualne događaje u Hrvatskoj i svijetu. Tekstovi sadrže promišljanja o političkim i društvenim promjenama u svijetu i Hrvatskoj kao što su izbori, protesti, zakonodavne promjene itd., ističu se problemi vezani uz rodnu diskriminaciju, nasilje, marginalizaciju, kritiziraju se medijski sadržaji i rad institucija, autori daju vlastito mišljenje kako bi se tim problemima trebalo pristupiti. Primjeri članaka – „Kako to izgleda kad HTV radi emisiju o rodnoj ravnopravnosti“²¹⁵, „Mala škola seksizma“²¹⁶, „Prva premijerka“²¹⁷, „Do ravnopravnosti spolova preko telenovela“.²¹⁸

Rubrika *U fokusu* čitateljima daje dublje analize i vijesti o aktualnim događanjima u Hrvatskoj i svijetu. Primjeri članaka – „Učiteljica tehnološki višak jer je neudana“²¹⁹, „U Francuskoj će se

²¹¹ Iva Zelić, “Pitanje pobačaja: predstavnici i predstavnice Mosta imaju različite stavove“, *Libela.org*, <https://libela.org/genderfacts/pitanje-pobacaja-predstavnici-i-predstavnice-mosta-imaju-razlicite-stavove/> (posjet 16. 10. 2024).

²¹² Iva Zelić, “Rodno dezinformacijski narativi u izbornoj kampanji: politički istaknute žene“, *Libela.org*, <https://libela.org/genderfacts/rodno-dezinformacijski-narativi-u-izbornoj-kampanji-politicki-istaknute-zene/> (posjet 16. 10. 2024).

²¹³ Iva Zelić, “Parlamentarni izbori u Hrvatskoj i rodne dezinformacije (prvi dio)“, *Libela.org*, <https://libela.org/genderfacts/parlamentarni-izbori-u-hrvatskoj-i-rodne-dezinformacije-prvi-dio/> (posjet 16. 10. 2024).

²¹⁴ Iva Zelić, “Transrodna plivačica Lia Thomas ne natječe se na Olimpijskim igrama“, *Libela.org*, <https://libela.org/genderfacts/transrodna-plivacica-lia-thomas-ne-natjece-se-na-olimpijskim-igramama/> (posjet 16. 10. 2024).

²¹⁵ Tajana Broz, “Kako to izgleda kad HTV radi emisiju o rodnoj ravnopravnosti“, *Libela.org*, <https://libela.org/sa-stavom/kako-to-izgleda-kad-htv-radi-emisiju-o-rodnoj-ravnopravnosti/> (posjet 16. 10. 2024).

²¹⁶ Tajana Broz, “Mala škola seksizma“, *Libela.org*, <https://libela.org/sa-stavom/mala-skola-seksizma/> (posjet 16. 10. 2024).

²¹⁷ Tajana Broz, “Prva premijerka“, *Libela.org*, <https://libela.org/sa-stavom/prva-premijerka/> (posjet 16. 10. 2024).

²¹⁸ Tajana Broz, “Do ravnopravnosti spolova preko telenovela“, *Libela.org*, <https://libela.org/sa-stavom/do-ravnopravnosti-spolova-preko-telenovela/> (posjet 16. 10. 2024).

²¹⁹ “Učiteljica tehnološki višak jer je neudana“, *Libela.org*, <https://libela.org/u-fokusu/uciteljica-tehnoloski-visak-je-je-neudana/> (posjet 16. 10. 2024).

kažnjavati tvrtke koje ženama plaćaju manje nego muškarcima²²⁰, „Ženski rukomet je OK, a nogomet nije?“²²¹, „Masovna silovanja u Kongu“.²²²

U rubrici *Razgovor* donose se intervjui s aktivistima koji se bave pravima žena, LGBTQ+ osoba gdje oni predstavljaju svoj rad, kampanje, izazove s kojima se susreću, potom sa stručnjacima iz humanističkih znanosti poput sociologije, psihologije, filozofije itd. te daju uvid u nova istraživanja i teorije vezane uz rodnu ravnopravnost, zatim s političarima koji govore o politici, zakonima i budućim planovima te s umjetnicima koji predstavljaju svoj rad i pokazuju kako umjetnost utječe i doprinosi društvu. Primjeri članaka – „Sanja Juras: ‘Gej muškarci su probitačniji od lezbijki’“²²³, „Redateljica, snimateljica, urednica: Gordana Brzović“²²⁴, „Da, naravno da se smatram feministkinjom“ (razgovor s Vesnom Pusić)²²⁵, „Svaki dan mi na pamet padne jedna feministička ideja“ (razgovor s Michele Andre).²²⁶

Rubrika *Stup srama* osmišljena je kao mjesto na kojem će se prikupljati negativni, seksistički i kontroverzni primjeri iz hrvatskog javnog života koji šire mržnju, krše ljudska prava i diskriminiraju. Svaka objava sadrži izjavu osobe (npr. političar, svećenik, voditelj ili neka druga javna ličnost) ili institucija te opis situacije i kontekst. Cilj je ukazati na to koliko su takve izjave problematične te se poziva na promjenu ponašanja.

Primjer izjava: “Otkad više niste u Vladi vaša se retorika pretvorila u retoriku povrijeđene žene, žena varala muža, nakon toga se brak raspao.”

Damir Polančec, HDZ, potpredsjednik Vlade RH 2007. Godine (Vesni Škare- Ožbolt)²²⁷

²²⁰ “U Francuskoj će se kažnjavati tvrtke koje ženama plaćaju manje nego muškarcima“, *Libela.org*, <https://libela.org/u-fokusu/u-francuskoj-ce-se-kaznjavati-tvrtke-koje-zenama-placaju-manje-nego-muskarcima/> (pristup 16. 10. 2024).

²²¹ S. Škrlec, “Ženski rukomet je OK, a nogomet nije?“, *Libela.org*, <https://libela.org/u-fokusu/zenski-rukomet-je-ok-a-nogomet-nije/> (posjet 16. 10. 2024).

²²² “Masovna silovanja u Kongu“, *Libela.org*, <https://libela.org/u-fokusu/masovna-silovanja-u-kongu/> (posjet 16. 10. 2024).

²²³ Maja Hrgović, “Sanja Juras: ‘Gej muškarci su probitačniji od lezbijki’“, *Libela.org*, <https://libela.org/razgovor/sanja-juras-gej-muskarci-su-probitacniji-od-lezbijki/> (posjet 16. 10. 2024).

²²⁴ Miroslav Zec, “Redateljica, snimateljica, urednica: Gordana Brzović“, *Libela.org*, (posjet 16. 10. 2024).

²²⁵ Gordana Simonović, “Da, naravno da se smatram feministkinjom“, *Libela.org*, <https://libela.org/razgovor/danaravno-da-se-smatram-feministkinjom/> (posjet 16. 10. 2024).

²²⁶ Kristina Olujčić, “Svaki dan mi na pamet padne jedna feministička ideja“, *Libela.org*, <https://libela.org/razgovor/svaki-dan-mi-na-pamet-padne-jedna-feministicka-ideja/> (posjet 16. 10. 2024).

²²⁷ „ Stup srama“ *Libela.org*, <https://libela.org/stup-srama/?stranica=39> (posjet 16. 10. 2024).

“Žena vrijedi onoliko koliko djece rodi”

Ivana Sućec Trakošćanec, HDZ, saborska zastupnica 2007. godine²²⁸

“Poštujem ih, ali ako ja ne izlazim na ulicu i ne vičem da sam heteroseksualac ne moraju ni oni vikati da su homoseksualci.”

Andrija Hebrang, saborski zastupnik.²²⁹

Libela.org svojim radom doprinosi educiranju javnosti o rodnim pitanjima, nastoji ukazati na probleme o kojima se puno ne govori u drugim medijima, promovira dijalog i kritičko razmišljanje.

Voxfeminae.net i *Libela.org* fokusirani su na feminizam i rodnu jednakost, bave se pitanjem ljudskih prava s naglaskom na socijalnu pravdu, primjenjuju kritički pristup, analiziraju društvene fenomene, ukazuju na nepravdu, imaju aktivističke elemente, nastoje educirati čitatelje. No postoje i razlike među njima. Na portalu *Voxfeminae.net* većinom prevladavaju tekstovi vezani uz pop kulturu i umjetnost, pišu o popularnim i aktualnim temama kod mladih pa samim time i privlače mlađe generacije, a portal *Libela.org* je usmjeren na pravne i političke teme.

²²⁸ Isto, 40.

²²⁹ Isto, 44.

5. Umjetnost i feministički performansi

Umjetnost, feminizam i feministički performansi često su povezani jer umjetnost se može koristiti kao medij koji kritizira, istražuje i propituje društvene probleme. Kroz umjetnost umjetnici komuniciraju s publikom i prenose poruke. Feministički performansi najčešće kritiziraju patrijarhat, postojeće društvene i rodne norme. Umjetnice koriste svoje tijelo kao medij pomoću kojeg istražuju identitet, seksualnost, rod, tjelesnost, prirodnost itd. Feministički performansi koriste se za politički aktivizam, kao kritika društva, protest protiv rodne neravnopravnosti, represije i bilo kakvog oblika diskriminacije. Nerijetko su performansi ironičnog i satiričnog karaktera. Naglasak je na ženskim glasovima i iskustvima. Gleda se na žene kao na subjekt s vlastitim stavom i identitetom, a ne kao objekt. Tijelo koriste kao alat kojim prenose poruku, a ne da bude predmet seksualiziranja kod muškaraca. Šire feminističke poruke o osnaživanju žena, propitivanju patrijarhalnih normi te nastoje motivirati druge žene na otpor.²³⁰ Za vrijeme trećeg vala u Hrvatskoj svojim radom ističu se umjetnice Sanja Iveković, Vlasta Delimar i Ksenija Kordić.

U Zagrebu se 1990-ih godina javlja mlada feministička scena koja je bila pod utjecajem rata i promjena koje su dovele do formiranja Hrvatske. Rat je utjecao na umjetnice i umjetnike pa i na njihovo stvaralaštvo. Nastojali su kroz svoje radove kritizirati suvremene probleme. Također mladi su tražili svoje mjesto u društvu, nisu se svi poistovjećivali s političkom situacijom u državi, jačanjem nacionalizma, patrijarhalnih vrijednosti i utjecaja Katoličke Crkve. Propitivali su norme i stereotipe koje je društva nametalo kao uvriježeno.²³¹ Devedesete godine prošlog stoljeća karakterizira pojačan aktivizam, javlja se *protest art*. Feminističke umjetnice bavile su se temama koje reflektiraju društvenu situaciju. Pa su tako mnoge umjetnice proučavala ratna iskustva, posljedice rata na žene, javlja se motiv traume, nasilja, pitanje identiteta. Upućivala se kritika patrijarhatu i porastu nacionalizma. Koristio se intersekcionalni pristup feminizmu, nastojalo se ukazati na to kako je rod usko povezan s drugim identitetima kao što su klasa, rasa, seksualnost, politički status itd. Umjetnička feministička scena dobila je institucionalnu podršku osnivanjem 1995. godine *Centra za ženske studije*. Centar je postao središnje mjesto koje je okupljalo aktivizam, umjetnosti i feminističke ideje, organizirao je razne izložbe, radionice, rasprave i panele,

²³⁰ Erin Strif, "Bodies of Evidence: Feminist Performance Art." *Critical Survey* 9, 1 (1997): 1–18. <http://www.jstor.org/stable/41556049> (posjet 16. 10. 2024).

²³¹ Irena Bekić i Suzana Marjanić, *Rubne prakse feminističke umjetnosti – primjer: lokalna scena*, (Zagreb: Galerija prozori, 2020), 55-56.

čime su feminističke umjetnice dobile platformu za rad, ali i prostor za međusobnu suradnju. Također u Zagrebu je osnovan *Autonomni kulturni centar ATTACK!* koji je mladima osiguravao prostor u kojem su mogli djelovati i stvarati.²³²

Umjetnička feministička scena devedesetih godina bila je bogata i raznolika. Pojavilo se nekoliko kazališnih i feminističkih grupacija kao što su *Theatre des Femmes*, *Ultraviolet* i ona koja je najviše došla do izražaja *Not your Bitch*. *Theatre des Femmes* osnovala je Anica Tomić, koja je pisala scenarije, režirala i glumila. Skupina je djelovala od 1995. do 2003. godine. Grupa *Ultraviolet* se pojavila na amaterskoj kazališnoj sceni 2000. te je bila aktivna sve do 2008. godine. Osnivačice su bile Maja Kovač, Ana Franjić i Zrinka Kušević. Njihovi nastupi bili su poznati po interakciji s publikom i priređivale su razna iznenađenja. Posebno su poznate po performansu *Odbjegle nevjeste* koji su izvodile u kafiću, na ulici i na Zrinjevcu.²³³ *Not your Bitch* grupaciju osnovale su Maja Kovač, Sanja Hrenar i Marina Petković Liker 1996., a godinu kasnije im se je pridružila Anica Tomić.²³⁴ Predstave su imale naglasak na feminizmu i eksperimentiranju s rodnim identitetima. U predstavi *Gole i ćelave* autorice su propitivale što njih čini ženskom osobom te koliko i kako društvo određuje kakve su predodžbe o mladim djevojkama. Ovu predstavu su djevojke osmislile kao srednjoškolke za Lidrano, a kasnije im je *ATTACK!* omogućio prostor da ju nastave izvoditi. Druga njihova predstava *Ja te volim, manje ili suviše*, izobličeno pokvarenošću kao što je i ostali svijet ako se pokvarenost može objasniti kao način na koji drugi misle bavile se muško-ženskim odnosima, glumci na sceni su bili obučeni u haljine, a glumice u mušku odjeću. Ova organizacija prestala je sa svojim djelovanjem 1998. godine. Nakon Zagreba počinju se razvijati studentska i amaterska kazališta diljem Hrvatske.²³⁵ Na ženskoj, feminističkoj, kazališnoj sceni još se ističe nekoliko dramatičarki – Asja Srnc Todorović, Lada Kaštelan i Ivana Sajko. Asja Srnc Todorović napisala je dramu *Odbrojanje* u kojem likovi odbrojavaju od deset do jedan te se pojavljuju ratni zločinci, znanstvenici koji provode eksperimente u logorima, serijski ubojice itd. U predstavi se tematiziraju različite vrste nasilja. Također je napisala i dramu apsurda *Mrtva svadba* u kojoj likovi

²³² Isto, 55-56.

²³³ Suzana Marjanić, “Ženske/eminiističke izvedbene umjetnosti u Hrvatskoj 1990-2010: razvoj i kontekst. Žensko-feminističko-antifemininino“, u *Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990-2010.*, ur. Nataša Nelević, (Podgorica: NOVA – Centar za feminističku kulturu, 2012.), 55-56.

²³⁴ Suzana Marjanić, “Feministički performans u Hrvatskoj i kontekstualno u Jugoslaviji: od vokoperformansa Katalin Ladik do danas – fragmentarni presjek“, u *Izvedbe roda u hrvatskom jeziku i kulturi*. Zbornik radova 46. seminara Zagrebačke slavističke škole, (Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2018), 127.

²³⁵ Bekić i Marjanić, *Rubne prakse feminističke umjetnosti – primjer: lokalna scena*, 56-58.

čekaju majčin blagoslov da se svadba održi, a majka je mrtva. Lada Kaštelan napisala je dramu *Posljednja karika* u kojoj svaki put kad netko od likova spomene nešto politički ta osoba skida jedan odjevni predmet. Što je autoričina kritika na ženski položaj u politici i povijesti. Ivana Sajko autorica je drame *Žena-bomba* gdje se bavi problematikom ženskosti i rodnim stereotipima.²³⁶

U tom razdoblju na svjetskoj razini punk se popularizirao kao i pokret *Riot Grrrl*, pa tako i u Hrvatskoj 1995. godine nastaje prvi ženski punk bend *The Schizoid Wikler's* koji su osnovale Vida Borš, Tihana Dasović, Maja Kovač i Tanja Peršić. Nakon odlaska Tihane Dasović bendu su se pridružile Željka Blakšić i Ana Franjić.²³⁷ Zanimljivo je da članice benda isprva nisu znale svirati. Doprinijele su svojim djelovanjem hrvatskoj punk sceni koja tada postaje sve popularnija. Imale su potpisan ugovor s diskografskom kućom *Dallas Records*, snimile su CD koji je izdat u pet primjeraka. Poznate su po izvedbi špice *Kad narastem bit ću televizor* za emisiju *Parlaonica*.²³⁸

Za vrijeme trećeg vala grupa žena organizacije *K – zona* koje su i same umjetnice na čelu s Gabrijelom Ivanov odlučile su osnovati internetski portal koji bi se bavio ženskom umjetnosti u Hrvatskoj. Tako je 2006. godine nastao *Cunternet.net*. Osnivačice su smatrale da se u hrvatskim medijima slabo govori o ženskom kreativnom stvaralaštvu pa su same odlučile kreirati vlastiti mediji koji bi žensku umjetnost maknuo s margina društva. Glavni ciljevi projekta bili su prikazati koje sve vrste ženske umjetnosti ima u Hrvatskoj i što se događa vani u svijetu, kreirati bazu podataka hrvatskih umjetnica iz koje bi se saznalo gdje su, čime se bave, koji su im problemi. Također portal je zamišljen kao mjesto koje će promovirati rad hrvatskih umjetnica kako bi se povećala njihova vidljivost u javnosti, ali i kao mjesto edukacije gdje bio umjetnice mogle naučiti nešto novo putem radionica i drugih događanja. Teme koje su obrađivane bile su fotografija, slikarstvo, film, strip, književnost, glazba, ples, kazalište itd. Web stranica portala više nije dostupna. Portal je dao izniman doprinos feminizmu i digitalnom medijskom prostoru na području Hrvatske, dao je glas marginaliziranim skupinama, a ženska umjetnost postala je vidljivija u umjetničkom središtu.²³⁹

²³⁶ Isto, 58-59.

²³⁷ Marjanić, "Feministički performans u Hrvatskoj i kontekstualno u Jugoslaviji: od vokoperformansa Katalin Ladik do danas – fragmentarni presjek", 127.

²³⁸ Marjanić, "Ženske/feminističke izvedbene umjetnosti u Hrvatskoj 1990-2010.: razvoj i kontekst. Žensko-feminističko-anitfeminino", 55-56.

²³⁹ "Cunternet – portal ženske umjetnosti u Hrvatskoj", *Kruh i ruže*, 30 (2006): 59.

Što se tiče pojedinačnih umjetničkih performansa tu se ističu 3 žene –Sanja Iveković, Vlasta Delimar i Ksenija Kordić. Sanja Iveković se svojim radom dotiče feminističkih problema i u njezinom stvaralaštvu je vidljiv trag feminističkog i političkog aktivizma. Na umjetničkoj sceni pojavila se 1970-ih godina. Prva je umjetnica na prostoru bivše Jugoslavije koja je koristila video u svojim performansima i također prva umjetnica svog naraštaja koja je otvoreno iskazivala feministički stav. Njezin rad se većinom bavi pitanjem spola i identiteta. Tijekom 1990-ih godina nakon pada socijalističkog režima počela je propitivati kroz rad kapitalizam i tržišno gospodarstvo.²⁴⁰ Tijekom 1997. i 1998. godine objavila je seriju fotografija pod nazivom *Gen XX*. Serija je nalikovala na reklame iz časopisa, a fotografije su izlazile u časopisima kao što su *Kruh & Ruže*, *Arkzin*, *Kontura*, *Frakcija* i *Zaposlena*. Ženske osobe prikazane na fotografijama bile su fotomodeli, a uz njih je išao polazni tekst koji je opisivao žene koje su za vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije bile proglašene narodnim herojima, a danas o njima nitko ne priča, poput Anke Butorac, Nade Dimić i Dragice Končar. Njezin video rad *Make Up – Make Down* iz 1998. godine ukazuje na političke represije i ženski identitet u vrijeme rata.²⁴¹

Vlastu Delimar možemo smatrati hrvatskom najdramatičnijom i najpoznatijom umjetničkom performericom. Svoju karijeru započela je u drugom valu tijekom 1970-ih godina. Nastavila je stvarati i u trećem valu te djeluje i danas. Koristi svoje tijelo kao medij i metaforu kojim želi ukazati na situacije u društvu. Kroz svoj rad propituje ženstvenost, muško-ženske odnose, ženski životni ciklus od mladosti, majčinstva i starosti. Njezin performans svrstava se u ženski performans koji na ženu gleda kao na biološku činjenicu i nije nužno da uvodi feministički, politički stav.²⁴² Poznata je po svojem performansu *Zrela žena* sa ružičastim kompletom. Potkraj 1990-ih u svojim performansima započela je suradnju s dragovoljcem u ratu i ratnim vojnim invalidom Milanom Božićem. Surađivali su na nekoliko projekata poput *Razgovor s ratnikom ili žena je nestala*, *Žena je nestala*, *Prinčec 2001*, *Ljubavna valuta* itd.²⁴³ U performansu *Bez naziva* koji je izveden 1991. godine glavna tema je bila seksualnost i kako ona kao žena i majka i dalje ima pravo na užitak. Posebno je pažnje u javnosti privukla 2001. godine performansom *Šetnja kao Lady Godiva* kada je

²⁴⁰ Marjanić, “Ženske/feminističke izvedbene umjetnosti u Hrvatskoj 1990-2010: razvoj i kontekst. Žensko-feminističko-antifeminino“, 45-47.

²⁴¹ Sanja Iveković, “Gen XX. Media projekt 1997/98’.“ *Život umjetnosti vol. 61/62*, br. 1., 1(999), 8. <https://hrcak.srce.hr/file/387160> (posjet 16. 10. 2024).

²⁴² Marjanić, “Ženske/feminističke izvedbene umjetnosti u Hrvatskoj 1990-2010.: razvoj i kontekst. Žensko-feminističko-antifeminino“, 41.

²⁴³ Isto, 42-44.

gola na bijelom konju prošla zagrebačkim centrom grada. Ideja iza ovog nastupa je ukazati na pojedinačnu odgovornost svake osobe kao i na hrabrost kod onih koji se suočavaju s direktivama i nametnutim heteronomijama, baš poput Lady Godive koja je prema legendi gola projahalo gradom Coventry kako bi građane oslobodila od plaćanja visokog poreza. Vlasta je prilikom nastupa dobila kritiku od jedne žene koja se zatekla na ulici da je prestara i predebela da tako pokazuje svoje tijelo javno što samo pokazuje da društvo živi po ustaljenim normama i vrijednostima, a samo je mlado i mršavo tijelo prihvatljivo. Vlasta je zbog ovog nastupa uhićena te je dobila novčanu kaznu što je za njezin nastup bio idealan završetak, sama je rekla da je nastup bio provokacija s plemenitim ciljem.²⁴⁴ Za nastupe Vlaste Delimar ispravno je reći da su to demonstracije hrabrosti.²⁴⁵ Iako je tijekom svog umjetničkog djelovanja negirala da se njezini radovi svrstavaju kao feministički te je tvrdila da se nikad nije osjećala neravnopravno u društvu muških kolega umjetnika, u intervjuu sa Suzanom Marjanić navela je da se njezino stvaralaštvo može kategorizirati kao feministička umjetnost, ima tih elemenata iako tvrdi da nitko od feministkinja nije ozbiljno analizirao njezin rad. Također ne želi da joj se lijepi etiketa feminizma jer ne želi biti dio niti jednog sistema ili ideologije te cijeni svoju autonomiju.²⁴⁶

Ksenija Kordić također je u svojem radu propitivala rodne uloge, vlastitu spolnost i kulturne konstrukte. Koristila je svoje tijelo kao sredstvo kojim je izražavala otpor. Njezin performans pod nazivom *Samozapaljenje* iz kojeg se može iščitati kritika religije, patrijarhata i ženske podređenosti održan je 2003. godine u Zagrebu, u klubu Močvara. Zapalila je Bibliju, Ku'ran i Bhagavad-gitu te je od pepela oblikovala falus. Godine 2009. održala je performans *Želim biti*. Misao vodilja bila je izreka „Dama na ulici, domaćica u kuhinji i kurva u krevetu.“, čime je direktno ukazivala na rodne/spolne stereotipe.²⁴⁷

²⁴⁴ Katerina Jovanović, „Tijelo kao medij i metafora u kontekstu umjetničkog performansa“, *In medias res*, vol. 7 br. 13., (2018), 2044-2046. <https://hrcak.srce.hr/file/302615> (posjet 16. 10. 2024).

²⁴⁵ Marjanić, „Ženske/feminističke izvedbene umjetnosti u Hrvatskoj 1990-2010: razvoj i kontekst. Žensko-feminističko-antifeminino“, 44-45.

²⁴⁶ Bekić i Marjanić, *Rubne prakse feminističke umjetnosti – primjer: lokalna scena.*, 126.

²⁴⁷ *Isto*, 49-52.

Hrvatska, feministička, umjetnička scena tijekom 1990-ih i ranih 2000-ih razvijala se je pod utjecajem specifičnog društveno-političkog konteksta. Ratna zbivanja i tranzicija ostavili su trag i na umjetničkoj sceni koja se našla na raskrižju borbe za ženska prava, propitivanju tradicionalnih uloga u društvu i kritike od strane nacionalističke struje. Performansi, vizualne umjetnosti, instalacije služili su kao alati preko kojeg se otvoreno progovaralo o rodnim stereotipima, reproduktivnim pravima, nasilju, tjelesnosti i seksualnosti. Feministička umjetnost davala je prostor za kritičko razmišljanje te je doprinijela borbi za ravnopravnost i slobodu izražavanja.

6. Zaključak

Hrvatski treći val feminizma okvirno se smješta u razdoblje od ranih 1990-ih pa do 2010-ih godina. Ovaj val imao je svoje specifičnosti po kojima se razlikuje od prethodnih, a razlikuje se i od trećeg vala u svijetu. Nakon raspada Jugoslavije i izbijanja rata Hrvatska se našla u specifičnoj političkoj i društvenoj situaciji. Na feminizam u Hrvatskoj utjecalo je jačanje tradicionalizma. Došlo je do porasta maskuliniteta, militarizacije društva, tradicijskih vrijednosti i nacionalizma. Konzervativne struje, desne političke stranke i Katolička crkva pružali su otpor feministkinjama i feminističkim organizacijama. Drugi utjecaj na feminizam dolazio je izvana sa Zapada. Zapadne zemlje davale su svoju podršku putem donacija.

Feministički aktivizam trećeg vala u Hrvatskoj možemo podijeliti na dvije faze zbog dva različita fokusa djelovanja. Prva faza obuhvaća razdoblje rata kada dolazi do vršenja ratnog nasilja nad ženama, silovanja, raseljavanja i suočavanja s traumama. Zbog toga su se feminističke organizacije okrenule antiratnom i humanitarnom radu. Prozivanje i ukazivanje na ratno nasilje nad ženama i pružanje pomoći silovanim ženama u ratu bio je glavni dio njihovog rada. Tu se posebno ističu *Centar za žene žrtve rata*, *Ženski lobby Zagreb*, *B.a.B.e.* i *Autonomna ženska kuća Zagreb*. Organizacije su imale suradnju sa međunarodnim organizacijama koje su slale financijsku pomoć, ali i prenosile svoja znanja, držale edukacije. Također zahvaljujući pomoći izvana u Hrvatskoj se razvija cyberfeminizam koji je išao u korak sa cyberfeminizmom u svijetu što pokazuje koliko je hrvatski feminizam u tom periodu pratio globalni razvoj. Prvi cyberfeministički pothvati koji nastaju u Hrvatskoj su konferencija *zamir/women* i projekt obrazovnog karaktera *Elektroničke vještice*.

Druga faza nakon 1995. godine okreće se mirnodopskim temama. Svojim djelovanjem istaknula se *Ženska infoteka* te novo osnovani *Centar za ženske studije* čime dolazi do uključivanje feminističkih ideja i teorija u akademsku zajednicu. Počeo se izvoditi program *Ženskih studija* koji je nudio širok spektar feminističkih tema pri čemu se koristio interdisciplinarni pristup. Također počela su izlaziti dva feministička časopisa. Prvi je *Kruh i ruže*, koji je koristio raznovrsne metode i strategije u svom radu kao što su intersekcionalnost, informiranje i obrazovanje, promoviranje socijalne pravde i političko osvješćivanje, stavljanje u središte radnika i radnička prava. Drugi časopis je *Treća*, čije su strategije rada bile interdisciplinarnost i intersekcionalnost, davanje

prostora umjetnicama i umjetničkom izražavanju, informiranje i obrazovanje. Također počeli su se koristiti novi digitalni mediji za širenje feminističkih ideja, a najaktivniji i najpoznatiji u Hrvatskoj su *VoxFeminae.net* i *Libela.org*. Feminizam je vidljiv i u umjetnosti, a posebno se svojim feminističkim, umjetničkim radom ističu Sanja Iveković, Vlasta Delimar i Ksenija Kordić.

Treći val feminizma u Hrvatskoj imao je svoje izazove kao što su negativni stereotipi, snažan otpor desnih političkih struja, medijski napadi, marginalizacija, podjele unutar feminističkog pokreta, ovisnost o vanjskim izvorima financiranja. Unatoč tome feministički aktivizam bio je intenzivan. Zahvaljujući radu feminističkih organizacija i udruga jača svijest o rodnoj ravnopravnosti. Dolazi do razvoja programa podrške za žene žrtve rata, ali također i za žene žrtve obiteljskog nasilja. Promicala su se reproduktivna prava. Napravljen je važan korak u razvoju feminističkog obrazovanja zahvaljujući neformalnoj inicijativi obrazovanja i nevladinim organizacijama, a javlja se i digitalni feminizam. Time su postavljeni temelji za daljnju borbu protiv rodne neravnopravnosti u Hrvatskoj.

7. Sažetak

Treći val feminizma u Hrvatskoj javlja se 1990-ih godina za vrijeme raspada Jugoslavije i rata. Obilježili su ga konzervativne društvene vrijednosti, jačanje tradicionalnih uloga i Crkve. Javlja se zaziranje prema feminizmu. Mediji su često feministkinje prikazivali u negativnom kontekstu. Opisivalo ih se kao opasne, radikalne, jugonostalgicarke itd. Unatoč tome hrvatske feministkinje bile su prilično aktivne. Njihovo djelovanje se može podijeliti na dvije faze. Prva faza trajala je do 1995. godine. U tom periodu nastaju razne feminističke, nevladine organizacije zahvaljujući značajnom broju donacija i pomoći izvana. Organizacije su se usmjerile na humanitarni rad, rad sa ženama žrtvama rata te borbu protiv nasilja nad ženama i očuvanje reproduktivnih prava. U drugoj fazi nakon 1995. godine feminističko djelovanje usmjerilo se na mirnodopske teme. Fokus je na istraživačkom i edukacijskom radu. Objavljuju se feministički časopisi *Kruh i ruže* te *Treća*, izdaju se knjige, prevode se djela stranih feminističkih autora. Treći val u Hrvatskoj imao je brojne izazove, no unatoč tome uspio je postaviti temelje za daljnju borbu protiv neravnopravnosti.

Ključne riječi: feminizam, ženska prava, valovi feminizma, treći val, hrvatski feminizam

8. Summary

The third wave of feminism in Croatia appeared in the 1990s during the breakup of Yugoslavia and the war. It was characterized by conservative social values, strengthening of traditional roles and the Church. There was a reluctance towards feminism. The media often portrayed feminists in a negative context. They were described as dangerous, radical, nostalgic for the Jugoslavija etc. Despite this, Croatian feminists were quite active. Their action can be divided into two phases. The first phase lasted until 1995. In that period, various feminist, non-governmental organizations were created thanks to a significant number of donations and help from outside. The organizations focused on humanitarian work, work with women victims of war and the fight against violence against women and the preservation of reproductive rights. In the second phase after 1995, feminist activity focused on peacetime topics. The focus is on research and educational work. Feminist magazines *Kruh i ruže* and *Treća* are published, feminists books are published, works of foreign feminist authors are translated. The third wave in Croatia had numerous challenges, but despite this, it managed to lay the foundations for the further fight against inequality.

Keywords: feminism, women's rights, waves of feminism, third wave, Croatian feminism

9. Bibliografija

9.1. Izvori

Barada, Valerija, Juliette Janušić, Biljana Kašić i Jasminka Pešut, ur. *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2003.

Globus. (1992– 1993).

Kruh i ruže. (1993 – 2008).

Treća. (1998 – 2010).

Večernji list. (1992 – 1993).

Zarez. (2000).

Internetski izvori:

Autonomna kuća Zagreb. <https://azkz.hr/aktivnosti/kampanje/> (posjet 16. 10. 2024.)

Centar za ženske studije. <https://zenstud.hr/zenski-studiji/> (posjet 16. 10. 2024.)

Ja sam mačka – Magazin za žene i muškarce, one prave. <https://jasammacka.ba/?p=812> (posjet 15. 10. 2024.)

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje S. v. *feminizam*. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19203> (posjet 15. 10. 2024.)

Libela.org. <https://libela.org/> (posjet 16. 10. 2024.)

Memorijalni stan Marije Jurić Zagorke. http://zagorka.net/zenska_mreza/ (posjet 15. 10. 2024.)

National Women's History Museum. <https://www.womenshistory.org/exhibits/feminism-third-wave> (posjet 15. 10. 2024.)

Picture this: California Perspectives on American History. <https://picturethis.museumca.org/timeline/reagan-years-1980s/womens-rights/info> (posjet 15. 10. 2024.)

VoxFeminae.net. <https://voxfeminae.net/> (posjet 16. 10. 2024.)

Woman's History Museum. <https://www.womenshistory.org/exhibits/feminism-fourth-wave> (posjet 15. 10. 2024)

9.2 Literatura

Adamović, Mirjana. *Žene i društvena moć*. Zagreb: Plejada, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2011.

Bagić, Aida. "Women's organizing in Post-Yugoslav Countries: Talking about "Donors;"". U *Ethnographies of Aid: Exploring Development Text and Encounters*, ur. Jeremy Gould i Henrik Secher Marcussen, 199-226. Roskilde: International Development Studies, Roskilde University Centre, 2004.

Bekić, Irena, Suzana Marjanić. *Rubne prakse feminističke umjetnosti – primjer: lokalna scena*. Zagreb: Galerija prozori, 2020.

Bilić, Slavica. "Prsten mira i majčinske ljubavi" U *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990. – 1995. memoarsko gradivo*, ur. Ante Nazor, Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2013.

Boban, Branka. „Materinsko carstvo – zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu“. U *Žene u Hrvatskoj, Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, 191 – 209. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, 2004.

Collins, Patricia Hill. "WHAT'S IN A NAME? Womanism, Black Feminism, and Beyond". *The Black Scholar* vol. 26, br. 1 (1996): 9–17. <http://www.jstor.org/stable/41068619> (posjet 15. 10. 2024).

Coyner, Sandra. "Women's Studies". *NWSA Journal* vol. 3, br. 3 (1991): 349–354. <http://www.jstor.org/stable/4316148> (posjet 15. 10. 2024).

Fileborn, Bianca i Rachel Loney-Howes, ur. *#MeToo and the Politics of Social Change*. Cham Switzerland: Palgrave Macmillan, 2019.

Himmelstein, Jerome L. "The Social Basis of Antifeminism: Religious Networks and Culture". *Journal for the Scientific Study of Religion* vol. 25, br. 1 (1986): 1–15. <https://doi.org/10.2307/1386059> (posjet 15. 10. 2024).

Hooks, Bell. *Feminizam je za sve: strastvena politika*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2004.

Iveković, Sanja. "Gen XX. Media projekt 1997./98.". *Život umjetnosti* 61/62, br. 1 (1999): 8-11. <https://hrcak.srce.hr/266624> (posjet 16. 10. 2024).

Jadreškić, Daria. "Evolucijska psihologija i feminizam". *Čemu IX*, 18/19 (2010): 12 - 29. <https://hrcak.srce.hr/file/92318> (posjet 15. 10. 2024).

Jankovc, Vesna i Nikola Mokrović, ur. *Antiratna kampanja 1991-2011. Neispričana priča*. Zagreb: Documenta –centar za suočavanje s prošlošću, Antiratna kampanja, 2011.

Janković, Vesna. "Cyberfeminizam između teorije i pokreta. Osvrt na Hrvatsku". *Socijalna ekologija* vol. 18, br. 1 (2009): 5 – 27. <https://hrcak.srce.hr/file/64290> (posjet 15. 10. 2024).

Jansen, Stef. *Antinacionalizam : etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. prev. Aleksandra Bajazetov-Vučen, Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.

Jelavić, Željka. "Feminističko obrazovanje: moć promjene?". U *Kategorički feminizam: Nužnost feminističke teorije i prakse*. ur. Ankica Čakardić i sur., 158 – 166. Zagreb: Centar za ženske studije, 2007.

Johnson, R. Christian. "Feminism, Philanthropy and Science in the Development of The Oral Contraceptive Pill". *Pharmacy in History*, vol. 19, br. 2 (1977): 63–78. <http://www.jstor.org/stable/41109030> (posjet 15. 10. 2024).

Jovanović, Katerina. "Tijelo kao medij i metafora u kontekstu umjetničkog performansa". In *medias res* vol. 7, br. 13 (2018): 2039-2048. <https://hrcak.srce.hr/205775> (posjet 16. 10. 2024).

Kahlo, Frida, and Kathe Kollwitz. "Transgressive Techniques of the Guerrilla Girls". *Getty Research Journal* br. 2 (2010): 203–208. <http://www.jstor.org/stable/23005421> (posjet 15. 10. 2024).

Kesić, Vesna. *Feminizam i država*. Zagreb: CESI, 2007.

Kesić, Vesna, Vesna Janković i Biljana Bijelić, ur. *Žene obnavljaju sjećanja Centar za žene žrtve rata deset godina poslije*. Zagreb: Centar za žene žrtve rata, 2003.

Knežević, Đurđa. "Kraj ili novi početak? – Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj". U *Žene u Hrvatskoj, Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, 247 – 260. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, 2004.

Laughlin, Kathleen A., Julie Gallagher, Dorothy Sue Cobble, Eileen Boris, Premilla Nadasen, Stephanie Gilmore, and Leandra Zarnow. "Is It Time to Jump Ship? Historians Rethink the Waves Metaphor". *Feminist Formations* vol. 22, br. 1 (2010): 76–135. <http://www.jstor.org/stable/40835345> (posjet 15. 10. 2024).

Leinert Novosel, Smiljana. "Žene u politici: Je li intervencija potrebna?". *Politička misao* vol. 31, br. 4 (1994): 137-146. <https://hrcak.srce.hr/110550> (posjet 15. 10. 2024).

Lorand, Zsafia. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Zagreb: Fraktura, 2020.

Marjanić, Suzana. "Feministički performans u Hrvatskoj i kontekstualno u Jugoslaviji: od vokoperformansa Katalin Ladik do danas – fragmentarni presjek". U *Izvedbe roda u hrvatskom jeziku i kulturi. Zbornik radova 46. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Ivana Brković i Tatjana Pišković, 119 – 139. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2018.

----- . "Ženske/eminističke izvedbene umjetnosti u Hrvatskoj 1990-2010: razvoj i kontekst. Žensko - feminističko-antifemininino". U *Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990-2010.*, ur. Nataša Nelević, 40 – 67. Podgorica: NOVA – Centar za feminističku kulturu, 2012.

Mihaljević ,Damirka. "Feminizam – što je ostvario". *Mostariensia* vol. 20, br. 1-2, (2016): 149-169. <https://hrcak.srce.hr/170904> (posjet 15. 10. 2024).

Miškovska Kajevska, Ana. *Feminist Activism at War, Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. New York – London: Routledge, Taylor & Francis, 2017.

Mohajan, Haradhan Kumar. “Four Waves of Feminism: A Blessing for Global Humanity“. *Studies in Social Science & Humanities* vol.1, br. 2 (2022): 3. <https://www.paradigmpress.org/SSSH/article/view/179/143> (posjet 15. 10. 2024).

Moses, Claire Goldberg. “‘What’s in a Name?’ On Writing the History of Feminism“. *Feminist Studies* vol. 38, br. 3 (2012): 757–779. <http://www.jstor.org/stable/23720210> (posjet 15. 10. 2024).

Obrenić, Dragana. “Pravo glasa žena“. U *Netko je rekao feminizam?: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, ur. Adriana Zaharijević, 48 – 66. Beograd: Heinrich Boll Stiftung, 2008.

Ograjšek Gorenjak, Ida “On uči, ona pogađa, on se sjeća ona prorokuje“- pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća“. U *Žene u Hrvatskoj : ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, 157-180. Zagreb: Institut Vlado Gotovac, Ženska infoteka, 2004.

----- . “Ženska povijest na valovima feminizma“. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* vol. 54. br.1 (2022): 165 - 200. <https://hrcak.srce.hr/file/429275> (posjet 15. 10. 2024).

Ožegović, Nina. "Model negativne medijske kampanje u devedesetima: Slučaj Mire Furlan". *Historijski zbornik* vol. 73, br. 2 (2020): 393-413. <https://hrcak.srce.hr/252589> (posjet 15. 10. 2024).

Pavlović, Tatjana. “Women in Croatia: Feminists, Nationalists and Homosexuals“. U *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ur. Sabrina P. Ramet, 131 – 152. Pennsylvania: Pen State University Press, 1998.

Pikić, Aleksandra. "Alternativne knjižnice u Zagrebu." *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* vol. 49, br. 1 (2006): 58-73. <https://hrcak.srce.hr/165714> (posjet 16. 10. 2024).

Rosenberg, Jessica, and Gitana Garofalo. “Riot Grrrl: Revolutions from Within“. *Signs* vol. 23, br. 3 (1998): 809–841. <http://www.jstor.org/stable/3175311> (posjet 15. 10. 2024).

Shiva, Negar. Kharazmi, Zohreh Nosrat. “The Fourth Wave of Feminism and the Lack of Social Realism in Cyberspace“. *Journal of Cyberspace Studies* vol. 3, br. 2, (2019) 129-146. https://jcss.ut.ac.ir/article_72456.html (posjet 15.10. 2024).

Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.

Sollfrank, Cornelia. "Što je onda cyberfeminizam?". *Cyberfeminizam*, ur. Igor Marković, Zagreb: Centar za ženske studije, 1999.

Striff, Erin. "Bodies of Evidence: Feminist Performance Art". *Critical Survey* vol. 9, br. 1 (1997): 1–18. <http://www.jstor.org/stable/41556049> (posjet 16. 10. 2024).

Šilović-Karić, Danja. "Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj". U *Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, 181 – 190. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, 2004.

Šinko, Marjeta. "Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj". *Političke analize* vol. 9, br. 33-34 (2018): 44-49. <https://hrcak.srce.hr/205961> (posjet 15. 10. 2024).

Tomić – Koludrović, Inga i Mirko Petrić. "Hrvatsko društvo prije i tijekom tranzicije". *Društvena istraživanja* vol. 16, br. 4-5 (90-91) (2007): 867-889. <https://hrcak.srce.hr/19170> (posjet 15. 10. 2024).

Ujčić, Gea. "Feministički pokreti u Republici Hrvatskoj na primjeru #SpasiMe i #PrekinimoŠutnju". Diplomski rad. Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, 2020.

van Wingerden, Sophia A. *The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866-1928*. London: Palgrave Macmillan, 1999.

Vrcelj, Sofija. Mušanović, Marko. *Kome još (ne)treba feministička pedagogija?*. Rijeka: Hrvatsko futurološko društvo, 2011.

Withers, Josephine. "The Guerrilla Girls". *Feminist Studies* vol. 14, br. 2 (1988): 285–300. <https://doi.org/10.2307/3180154> (posjet 15. 10. 2024).

Zaharijević, Adriana. „Feminističke teorije, pozicije i teorijski okviri“. *Netko je rekao feminizam?: Kako je feminizam utica na žene XXI veka*. ur. Adriana Zaharijević, 514 – 522. Beograd: Heinrich Boll Stiftung, 2008.

----- . "Kratka istorija sporova: što je feminizam?". U *Kategorički feminizam: Nužnost feminističke teorije i prakse*. ur. Ankica Čakardić i sur., 111 – 129. Zagreb: Centar za ženske studije, 2007.

Župan, Dinko. *Mentalni korzet, spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)* Osijek: Učiteljski fakultet Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.